

Jaak Haud
Anto Raukas
Vello Salo
Peep Varju

Eesti Okupatsioonikahjud ja Inimkaotused

Valge Raamat

**Jaak Haud
Anto Raukas
Vello Salo
Peep Varju**

EESTI OKUPATSIOONIKAHJUD JA INIMKAOTUSED

Valge Raamat

Tallinn 2018

Toimetaja ja koostaja:
Peep Varju

Arvutitöötlus:
Nikolai Semtchenok

ISBN 978-9949 -88-294-6

© Sihtasutus Valge Raamat, 2018

Trükitud: Dipri OÜ

Sisukord

Eessõna

1

Eesti inimkaotused kolme okupatsiooniga
aastail 1940 – 1991

Peep Varju

9

Nõukogude okupatsiooni poolt
tekitatud keskkonnakahjud

Anto Raukas

67

Okupeeritud Eestilt rööviti Sõjajõudude varad
Eesti militaarkahjud

Jaak Haud

83

Üks lahing on lõõdud, võitlus käib edasi!

Vello Salo

101

Lisad

105

Eessõna

Käesoleva raamatuga jätkub nende uurimistööde avaldamine, millega omaaegse riikliku komisjoni ORURK-i meeskond tegeles. Tuletame meelde, et kui 2004. aastal Riigikogu juures töötanud riikliku komisjoni töö lõpetati, siis kodanikualgatuse korras moodustasid riikliku komisjoni liikmed sihtasutuse Valge Raamat eesmärgiga viia lõpule alustatud uurimistööd kolme okupatsiooniga Eestile tekitatud kaotustest ja kahjustest. Riigikogu komisjoni töö ajal ilmus uurimistööde sarjas 28 uurimust ja viimane neist oli aruanne nimetusega Valge raamat, mis avaldati kolmes keeles: eesti, inglise ja vene keeles. Nüüdseks on selles sarjas avaldatud meie sihtasutuse poolt veel 13 tööd ning kokku saab neid 41 uurimust. Käesolev on tõenäoliselt viimane sellelt meeskonnalt, kes 6. juulil 1992 Kadriorus, praeguses Eesti Vabariigi presidendi residentsis kokku tulid selleks, et Eesti tuntud teadlaste osalusega anda teaduslik ja objektiivne hinnang kolme okupatsiooniga 50 aasta jooksul eesti rahvale osaks saanud ränkadest kaotustest. Millistes tingimustes taasvabanenud Eestis töötas ORURK-i nime all tuntuks saanud riiklik repressiivpoliitika uurimiskomisjon, see selgub komisjoni esimehe Vello Salo tehtud kokkuvõttest komisjoni viimasel üldkoosolekul Tartus 27. augustil 2004. Nimetatud ettekanne avaldati esmakordselt kaks aastat tagasi auväärsel Vello Salo 90. juubeliks ilmunud raamatus „*Siin Vatikani raadio.Vello Salo lugu.*” Kaine hinnang selle loo taustal on selline, et väga kompetentsel meeskonnal ei lastud normaalselt tööd teha! Kelle huvides see oli? Mõni aasta varem oli Eestis u **468 000** inimest andnud toetuse nõudmisele alustada kommunistliku terrorirežiimi ajal Eestis TOIMEPANDUD KURITEGUDE UURIMIST. Nüüd aga tuli kokku 1992. aasta sügisel demokraatlikult valitud Riigikogu ja unustas otsekohe rahva enamuse nõudmised. Eesti riigile esimest, 1993. aasta eelarvet

koostanud vastvalitud Riigikogu majanduskomisjon jättis arvestamata riikliku komisjoni esitatud eelarvekava ning komisjon jäigi järgneval aastal finantseerimata. Komisjoni tunnustamise eest peetud pika võitluse järel õnnestus alles 17. juunil 1993 vormistada Riigikogu otsus komisjoni staatuse ja põhikirja kinnitamise kohta. Vaatamata suulisele lubadusele finantseerimise kohta, jättis Riigikogu komisjonile rahad eraldamata. Tipteadlastest koostatud soliidne meeskond pandi sundseisu: kas minna ise laiali või teha põhitöö kõrval heategevuslikku uurimistööd! Ei andnud mingit tulemust Riigikogu liikmeks valitud komisjoni esimehe Jaan Krossi pöördumine Riigikogu esimehe Ülo Nugise poole. Alles septembris 1993 õnnestus valitsuselt saada minimaalne rahasumma, et maksta kahe komisjoni liikme seitsme kuu tasuta tehtud töö eest, ühele lepingulisele töötajale arvutiprogrammi eest ning mõningate majanduskulude eest. 1993. aastaks eraldatud vahendid moodustasid kolmandiku sellest, mida Riigikogus 17. juuni 1993 kokkuleppega taotleti ning ka lubati. Samasugune pisisumma eraldati riiklikule komisjonile Riigikogu eelarvest ka 1994. aastaks ja olukorda õnnestus parandada pool aastat hiljem tänu Riigikogus moodustunud sõltumatute fraktsioonile. Fraktsiooni moodustasid Isamaast ja ERSP-st lahku löönud parlamendiliikmed. Nad tulid appi Riigikogu repressiivpoliitika uurimise komisjonile, esitades juhatusele arupärimise komisjoni alafinantseerimise kohta siis, kui päevakorras oli lisaeeelarve arutamine suvel 1994. Riigikogu esimehe Ülo Nugise ja komisjoni esimehe Jaan Krossi kokkuleppe tulemusena tehti seekord positiivne otsus ning lisaeeelarvest lisatud raha kindlustas kaheliikmelise palgalise töötaja ja komisjoni enda töö jätkamise aasta lõpuni. Eraldatud väheste rahaliste vahendite tõttu sai riiklik komisjon alles kolmandal tegutsemise aastal 1994 trükitud avaldada kolm väikest brošüüri poliitilise eliidi hävitamisest, eesti laste suhtes rakendatud genotsiidist ja kunstielu vaenamisest Eestis nõukogude okupatsiooni aastail. Selliselt kestis riikliku Riigikogu oma komisjoni finantseerimine kogu järgneva perioodi vältel ja 2004. aastal pärast töö lõpetamist saime Riigikogule üle anda

aruande Valge Raamatu käsikirjana. Aasta hiljem ilmus Valge Raamat trükist eesti, inglise ja vene keeles tänu valitsuse reservfondist eraldatud toetusele. Suur osa komisjoni uurimistööde tulemustest jäi rahaliste vahendite puudumise tõttu trükki andmata ning seetõttu loodigi meeskonna liikmetest omaalgatuse korras Sihtasutus Valge Raamat. Sihtasutus sai toetuda väliseestlaste organisatsioonidelt saadud toetustele, annetustele ja represseeritud isiku seadusele, mis kohustas valitsust jätkama uurimistöid okupatsioonikuritegude selgitamiseks. Pagulaste organisatsioonidega ja mitmete väliseestlaste fondidega oli riiklikul komisjonil tekkinud usalduslik ja tööine kontakt, mis võimaldas nende abiga anda trükki mitu mahukat raamatut nagu Enn Sarve *Õiguse vastu ei saa ükski* ja Aleks Kurgveli ning Herbert Lindmäe *Pro Patria. Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile*. Ja ka Herbert Lindmäe väga põhjalikud Suvesõja 1941 raamatud. Kokku õnnestus riikliku komisjoni tööaastail hankida annetustega ja väliseestlaste mitme fondi toetusega trükiste väljaandmiseks üle 380 000 krooni. Sellise toetuseta poleks olnud mõeldav riikliku komisjoni trükiste avaldamine.

Käesolevas raamatus esitatud materjal hõlmab ülevaadet kolme okupatsiooni inimkaotustest, militaarkahjudest esimesel okupatsiooniaastal ja keskkonnakahjudest. Oli kavas lisada täpsustatud andmeid majanduskahjudest, nii nagu Läti ja Leedu kolleegid esitasid oma okupatsioonikahjusid Riias 17.–18. juunil 2011 toimunud rahvusvahelisel konverentsil. ORURK-i komisjoni liige majandusteaduste doktor Ülo Ennuste tegigi käesoleval aastal uurimistöö okupatsioonikahjude teemal, kuid see oli spetsiifilise teadusliku tekstina esitatud ja on raskelt mõistetav tavalugejale. Võrdlusena võiks nimetada, et Valge raamatu aruandes 2004. aastal Kalev Kuke uurimistöös fikseeritud Eesti okupatsioonikahjud kahe nõukogude okupatsiooniga hinnati suurusega alates 153 miljardist dollarist ülespoole. Nüüd andsid Ülo Ennuste kaasaegsed teoreetilised arvutused kahjsummaks poole sajandi okupatsiooni ajal vähemalt suurusjärgu võrra suurema arvu. Seega alates 1,5 triljonist eurost

(dollarist) enam! See on tõeline katastroof Eesti riigile ja rahvale! Teise näitena inimkaotuste hindamisel võiks tuua Läti teadlaste valemi inimaasta mõistega, mis määrab inimese väärtuse ühiskonna jaoks. Läti teadlaste valem annaks juuniküüditamise ja koos sellega toimunud vahistamistega Eesti kaotuste summaks 14 471 isiku kohta 550 000 inimaastat. Ülo Ennuste arvates annaksid need inimaastad kaotuseks vähemalt 5 miljardit dollarit, kusjuures arvestamata jääksid mitmed sotsiaalsed ja muud tegurid.

Militaarkahjustest annab Jaak Haud väga põhjaliku uurimuse Eesti Kaitseväge paljaksröövimisest pärast 17. juunil 1940 toimunud Nõukogude okupatsiooni. Eesti Pangalt saadud valuutakursside võrdluse abil viib temagi need kahjud kaasaega ehk 2016. aasta tasemele. Aga kõik muud militaarkahjud ligi 50 okupatsiooniaasta kohta on võrreldamatult suuremad ning seni kokku arvestamata. Võrdluseks ja eeskujuks võiks nimetada läti kolleegide ühte põhjalikku uurimust üheainsa raketiväeosa poolt põhjustatud kahjustatud okupatsiooniväe poolt hõivatud maa-alal.

Akadeemik Anto Raukas esitab veel kord ülevaate keskonnakahjustest, mis olid seotud peamiselt sõjaväe poolt tekkitatud reostusega. Kui 2004. aastal avaldatud Valge raamatu aruandes fikseeriti 1999. aasta seis kahjuste kogusummaga 4 miljardit USA dollarit, siis nüüd väidab autor, et see summa on tugevasti alla hinnatud. Jääkreostuse likvideerimise arvel kasvab kahjusumma pidevalt ja me teame seni tehtud suuri kulutusi nii Eesti riigieelarvest kui rahvusvahelise koostöö tulemuseks ka Euroopa Liidu toetusfondidest. Näitena nimetab Anto Raukas tänaseks korrastatud Sillamäe jäätmehoiulat, millele on antud väga pikk ohutuse garantii. Riigikogu poolt 2007. aastal heaks kiidetud Eesti Keskkonnastrateegia seab eesmärgiks kõigi siit lahkunud Vene sõjaväe jääkreostuskollete likvideerimise alles aastaks 2030.

Kõige ulatuslikum materjal on esitatud peatükis Eesti inimkaotustest läbi kolme okupatsiooni. Eesmärgiks on olnud kokku panna maksimaalne info ligi 30 aastat toimunud uurimis-

töödest, mida algatasid Memento, poliitvangide, vabadusvõitlejate jt kannatanute organisatsioonid koostöös Lääne pagulastega. Läänes oli üks alustaja 1968. aastast Eesti Ohvitseride Keskkogu USA-s esimees kapten Aleks Kurgvel. Tema õhutusel koostati aastakümnete jooksul Auraamatu Andmekogu nime all ligi 15 000 nimega võitluses langenute ja kommunistliku terrori ohvrite andmepank. Teine alustaja oli teoloog Vello Salo Kanadas, kes avaldas oma kirjastuses Maarjamaa 1989. aastal Saksa okupatsiooniaegse ZEV-i komisjoni materjalide alusel raamatus *Juuniküüditatud 1941* põhjaliku ülevaate esimese Nõukogude okupatsiooni inimohvritest. Kodumaal Eestis saime alustada süstemaatilist ja avalikku uurimistööd pärast 25. märtsil 1989 loodud kannatanute organisatsiooni nüüdse nimega Eesti Memento Liit. Ligi 30 aastat väldanud uurimuste tulemusena on kogutud muljetavaldav andmepank kahe Nõukogude okupatsiooni ja aastail 1941–1944 Eestis võimutsenud Saksa okupatsiooni inimkaotuste kohta. Seni aga pole suudetud luua ühtset Eesti inimkaotuste registrit, mis suudaks luua selguse tegelike kaotuste kohta. Registri loomine oli riikliku komisjoni ORURK-i esimehe Vello Salo eesmärk. 27. augustil 2004 komisjoni töö lõpetamisel peetud kõnest selgub, miks see eesmärk jäi saavutamata. Täna jätkab registri ettevalmistamist uurimisgrupp S-arhiiv Aigi Rahi-Tamme juhtimisel. Teatavasti oli A. Rahi-Tamm riikliku komisjoni ORURK kaastöötajana Valge raamatu inimkaotuste peatüki autor.

Lõpuks on vaja anda vastus küsimusele, miks Riigikogu ignoreeris omaenda loodud ORURK-i komisjoni ja jättis rakedamata soliidsetest teadlastest koostatud meeskonna. Tõenäoline vastus on selline, et eesti rahvas valis Riigikogusse liiga palju endiseid kompartei liikmeid. Võimalik, et alateadvuses pelgasid nad repressiivpoliitika uurimise komisjoni, mis pidi uurima kommunistide ja natside kuritegusid. Meie komisjoni liige, õigusteadlane ja matemaatik Enn Sarv tõi selle kohta konkreetse näite viidates Nürnbergi Tribunali otsustele natsipartei lihtliikmete mittekarakteristamise küsimuses. Kõnes konverentsil „*Eestluse elujõud*” Tallinnas 24. jaanuaril 2002 märkis

ta kompartei liikmete ringkaitset Eestis selliselt: Tsiteerin: „*Ta-hate tõestust. Palun väga. Meenutage vaid, kuidas 14. juunil 2001, meie eestlaste, põlisvenelaste ja juutide suurküüditamise 60-ndal aastapäeval, osati härra Savi juhtimisel riigikogus jät-ta kommunistlik süsteem kuritegelikuks tunnistamata.*” Kom-mentaariks lisan, et nädal aega varem, 7. juunil 2001 Riigikogu põhiseaduskomisjonis kiideti heaks seesama avaldus! „*Kom-munistliku režiimi kuritegudest Eestis.*” (Seaduseelnõu 784 AE.) Avalduse teksti koostamisest võtsid osa ORURK-i komis-joni liikmed Jaan Kross ja Herbert Lindmäe ning komisjoni tegevesimehena võtsin mina osa põhiseaduskomisjoni koosole-kust. Komisjoni liikmetest oli avalikult ainsana avalduse vastu tookordne Riigikogu liige ja veendunud kommunist sm Tiit Toomsalu. Pärast koosolekut vestles põhiseaduskomisjoni esi-mees Liia Hänni minuga ja soovis saada ORURK-i komisjoni toetust elnõule. Ta informeeris, et valitsuskoalitsioon on otsus-tanud Riigikogus **rahvusliku leinapäeva** eel kommunistide kuritegusid hukkamõistva avalduse vastu võtta. Riigikogu prot-seduuri reeglite järgi tähendas see, et küsimus on otsustatud ja hääletamise tulemus suures saalis on ette teada. Seaduseelnõu ootamatu tagasilükkamine valitsuskoalitsiooni kuulunud re-formierakonna mitme saadiku häälega lisaks opositsiooni üks-meelsele vastuseisule oli paljudele tõeliseks šokiks. Hiljem sai teatavaks, et süüdlaseks osutus istungit juhatanud Riigikogu esimees Toomas Savi, kes rikkus protseduuri. Ta oli esitatud oma erakonna presidendikandidaadiks ja tema isiklik *maine* osutus erakonnakaaslastele tähtsamaks kümnete tuhandete Ees-ti kodanike kannatustest. Kümme aastat pärast Eesti riigi ise-seisvuse taastamist oli see hääletus Riigikogus eesti kommunistide suurim häbitegu! Aasta hiljem, 18. juunil 2002 võttis juba uus valitsuskoalitsioon vastu kahe okupandi kuritegusid huk-kamõistva otsuse, kuid nüüd oli pealkirjast kadunud **kommunistliku režiimi** nimetus. Lugejate mälu värskendamiseks li-same lõppu **lisana 4** 7. juuni 2001 seaduseelnõu 784 AE koos hääletamise tulemustega, et võrrelda hilisema leebema tekstiga.

Lõpetuseks tahan südamest tänada nii riikliku ORURK-i komisjoni nimel ja ka sihtasutuse Valge Raamat meeskonna nimel sadu häid abistajaid, kes aastakümnete jooksul hea meelega aitasid kaasa meie uurimistööle kommunistide ja natside kuritegude selgitamiseks Eestis. Nad tegid seda vabatahtlikult ja tasu küsimata. See toetus oli otsustava tähtsusega olukorras, kui riiklik tugi komisjonile muutus praktiliselt olematuks. Seda tuleb lugeda eesti rahva tugevaks toetuseks, mis kohustas meid edasi töötama.

Eesti inimkaotused kolme okupatsiooniga aastail 1940 – 1991

Peep Varju

Kolmest okupatsioonist põhjustatud inimkaotusi Eestis on hinnatud suurimate hulka Euroopas, kui lähtuda suhtarvust kogu elanikkonda. Kolme erineva okupatsiooniperioodi võrdlus näitab seda, et kahe Nõukogude okupatsioonist tingitud kaotused ületavad umbes kümnekordselt Saksa okupatsiooni kolme aasta 1941–1944 inimkaotusi. Paradoksaalne on aga see, et tänase päeva hinnangud ning suhtumine kahe suurriigi Eestis toimepandud sõjakuritegudesse ja genotsiidikuritegudesse on risti vastupidine eelpool nimetatud tulemustele. Sõjas võitjariikide staatusele toetudes on suurima kahju tekitaja stalinlik kurjuseriik Nõukogude Liit vastutusest kõrvale hiilinud ja omistanud endale Euroopa vabastaja rolli. Vaid mõnel üksikul juhtumil on kommunistliku diktatuuri riigile antud õiglane hinnang toimepandud inimsusevastaste kuritegude kohta. Eesti riigi osas saab ühe näitena nimetada Euroopa Inimõiguste Kohtu otsuseid 17. jaanuarist ja 24. jaanuarist 2006, kui lükati tagasi kahe NKVD sõjakurjategija kaebused Eesti Vabariigis tehtud kohtuotsustele. Eurokohtu otsuse seletuskirjas on väga täpselt fikseeritud N. Liidu agressioon 1940. aastal, Eesti riigi annekteerimine ja sellele järgnenud massilised inimsusevastased kuriteod. Eesti Vabariigi kohtu poolt mõistetud leebe otsuse vaidlustamine kinnitas veel kord, et kommunistlikku režiimi teeni-

nud kurjategijad ei kahetse oma tegusid ja saavad endiselt arvestada kokkuvarisenud kurjuse impeeriumi õigusjärglase Venemaa igakülgse toetusega.

I. Esimese Nõukogude okupatsiooni inimkaotused

Esmase selgitusena esitame esimese Nõukogude okupatsiooniaasta inimkaotused selliselt, nagu 2004. aastal töö lõpetanud riiklik uurimiskomisjon ORURK tookord fikseeris. Usaldusväärseks allikaks oli Saksa okupatsiooni ajal töötanud ZEV-i komisjon prokuröri ja endise Presidendi Kantselei direktori Elmar Tambeki juhtimisel. Eestikeelses tõlkes oli ZEV-i komisjoni nimeks *Äraviidute Otsimise ja Tagasitoomise Komisjon* ja küüditamise ohvrite tagasitoomist Venemaalt pidaski komisjon tähtsaimaks ülesandeks. Komisjonil oli õudsest punaterrorist vabanenud eesti rahva laialdane toetus, kõigis maakondades töötasid komisjoni bürood ja juba aprillis 1942 avaldati eesti ajalehtedes ZEV-i komisjoni põhjalik raport. Ajalehtedes kirjutati lootusrikkalt, et algav suvine sõjakampaania teeb lõpu enamlastele ning toob iga päevaga *Venemaal orjuses vaevlevaile eestlasile lähenevat päästmist*.

ZEV-i komisjoni esialgne hinnang andis Nõukogude okupatsiooni ühe aasta inimkaotusteks **60 597** Eesti kodanikku ja seda peeti minimaalseks, sest arvestamata olid jäänud juudi rahvusest Eesti kodanikud ja Venemaale evakueeritud. Läänes esimeste seas Eesti inimkaotusi süstematiseerinud ja 1989. aastal ZEV-i komisjoni säilinud materjalid trükki andnud Vello Salo on ORURK-i komisjoni töodes fikseerinud **415** juudi rahvusest ohvrit, kes oleksid pidanud kuuluma aruandesse. Saksa okupatsioonivõimud aga ei lubanud juute ohvrite nimekirja kanda¹. Vello Salo kirjastuse Maarjamaa 1989. aastal Kanadas

¹ Population Losses 1940-1941: Citizens of Jewish Nationality. ORURK-18. Vello Salo. Tallinn, 2002.

ilmunud raamat „*Population Losses in Estonia. June 1940 – August 1941.*” andis samal aastal loodud Eesti Memento Liidu ajalootoimkonnale ja Eesti Represseeritute Registri Büroole (ERRB) kätte ulatusliku materjali viljakaks uurimistöö jätkamiseks. Nimetatud raamat andis juuniküüditatute koguarvuks **9632** isikut. Eesti arhiivid olid meie jaoks tookord suletud ning enne seda olime juuniküüditatute nimekirju koostanud vaid Siberis ellujäänud saatusekaaslaste mälu järgi.

Eesti Riigiarhiivi eriosakonnas fikseeris riiklik uurimiskomisjon 1992. aastal kartoteegi 26 275 sellise isiku kohta, kes olid 1941. aastal evakueeritud Venemaale. Paljud põgenikest ja sunniviisil äraviidutest hukkusid juba teekonnal Venemaale või hiljem sõjaaastail, kuid Saksa okupatsiooni ajal tegutsenud ZEV-i komisjoni nimestikesse võisid sattuda neist 1858 isikut, keda nimetati kui teenistuskohustuste täitmisel Venemaale viidud isikud, nagu näiteks raudteelased, kaubalaevastiku mere-mehed jt. Enam kui 24 000 Venemaale põgenenud ja evakueerituteks nimetatud inimest jäid sel kombel ZEV-i nimestikest välja, sest arvestust peeti kommunistliku terrori ohvrite kohta. Niisamuti jäid täies ulatuses arvestamata tuhanded teekonnal Venemaale hukkunud, sest sõja olukorras pommitamistel nii laevadel kui rongides sattusid hukkunud teadmata kadunute hulka. ZEV-i nimekirjades nimetatud 1101 teadmata kadunuks loetud isikut oli ebapiisav, et hõlmata kõiki tegelikult kadunuks jäänuid.

Kuni 28. augustini 1941 Tallinnast Venemaal toimunud põgenemisteel sai punalaevastik uputatud laevade arvu järgi tohutu kaotuse osaliseks ning hukkunud inimeste arvu järgi (poliitvangid, sundmobiliseeritud, sõjaväelased, kommunistlikud võimukandjad ja põgenikud Venemaale, nende hulgas ka naised lastega) peetakse neid kaotusi läbi ajaloo suurimate merekatastroofide hulka kuuluvaks. Näiteks kapten Olaf Vaarmaa, kes oli sellel surmaretkel jäämurdjal „*Suur Tõll*”, hindas hukkunute koguarvuks u 10 000. Võrdluseks võib nimetada Dunkerque merekatastroofi 1940. aastal, kui inglased ja prantslased kaotasid 108 laeva ja u 9000 inimest. On teada, et sihili-

kult madalikule aetud purjelaevalt „*Jaan Teär*” pääsesid poliitvangid: 450 meest ja 34 naist. Mõnel neist olevat olnud surmaotsused juba käes! Pommitabamustega kaubaaurikul „*Eestirand*” õnnestus jõuda Prangli saare randa ning saarel registreeriti mobiliseeritud meestest päästetuna 2 762 isikut². Hukkunute arvu pole õnnestunud määrata, sest pole teada meeste arv laevas. Eesti suurimal laeval „*Eestirand*” olevat hinnanguliselt olnud 3600–4000 sundmobiliseeritud eestlast ja hukkunute arv võib ulatuda kuni tuhandeni. On teada 18. augustil uputatud aurik „*Sibir*”, mille pardal oli u 600 eestlast, nende seas 200 mobiliseeritud reservohvitseri. Hukkunuteks peetakse 50% sellel hospitalilaeval olnud meestest. Purjelaeval „*Mihkel*” olnud 3000-st mobiliseeritust loetakse kõiki Vene-maale saatmisest pääsenuks, sest laev aeti sihilikult karile Paljassaare ning Naissaare vahel.

Juuniküüditamise ohvrite arvuks hindas ZEV-i komisjon **11 205** inimest. Kuid Memento ja riikliku komisjoni ORURK-i pikaajaline uurimistöö andsid ohvrite arvuks **9267**, nagu on fikseeritud 2005. aastal avaldatud riikliku komisjoni Valges raamatus. See arv on piisavalt täpne ning lähedane juuniküüditamise ühe üldjuhi, N. Liidu julgeoleku rahvakomissari Vsevolod Merkulovi raportile 17. juunist 1941, mis esitati nimeliselt N. Liidu juhtidele Jossif Stalinile, Vjatšeslav Molotovile ja Lavrenti Beriale³. Arv 9267 hõlmabki neid ohvreid, keda 14.–17. juunini 1941 Eestist deporteeriti. Sellele pidi järgnema järgmine samalaadne operatsioon, kuid sõja puhkemine ja Saksa armee kiire edasiliikumine nurjas kavandatu. Järelküüditamiseks nimetatud operatsioon õnnestus teoks teha vaid Saaremaal 30. juunist kuni 3. juulini 1941. Ohvrite arvuks tuli selle operatsiooniga 668, neist 435 olid naised ja lapsed

² Suvesõda Harjumaal 1941. lk 179. Herbert Lindmäe. Tartu. Kirjastus Greif, 2015.

³ Moskva arhiiv ЦХСД, ф. 89, оп. 48, д. 6, л. 1- 4.

ning 233 mehed⁴. Kui liita järelküüditamise ohvrid, siis saame summaarse arvu **9935**. See tulemus on lähedane ZEV-i komisjoni aprillis 1942 avaldatud arvule 9847. Riigiarhiivis on dokumendid 1991 isiku kohta, kes olid kantud 1941. aastal küüditamise nimekirjadesse, kuid jäid tookord küüditamata. Neid hakati jälitama otsekohe 1944. aasta sügisel pärast punavõimu taastamist. Nii saame küüditamise plaaniliseks arvuks 11 926, mis on samuti küllalt tõene, kui võtta arvesse Saksa okupatsiooni algul vahistatud kompartei ühe juhi Neeme Ruusi ülekuulamistel antud ütlusi. Selle infoga arvestas ka ZEV-i komisjon. Kui lähtuda 14. (16) mai 1941 Nõukogude valitsuse ja kompartei Keskkomitee ülisalajasest ühismäärusest nr. 1299-526 c 14, mis määras nii kolme Balti riigi: Eesti, Läti ja Leedu⁵ ning ka Ukraina, Valgevene ja Moldaavia kodanike massilise deporteerimise, siis seda plaani ei suudetud alanud sõja tõttu täies mahus realiseerida. Eesti kohta koostati 26. mail 1941 Moskvast KGB 3. valitsuses nimekiri kaheksa kategooria järgi **14 471**-st nõukogudevaenulikust ja sotsiaalselt ohtlikust isikust, kellest saidki juuniküüditamise ohvrid.⁶ Maikuuks 1941 oli Eestis selliseks ohtlikuks elemendiks tembeldatud ja nn poliitvärvingute kartoteeki 27 kategooria järgi kantud Eesti kodanike arv juba 37 794.⁷

Memento Eesti Represseeritute Registri Büroo (ERRB) juuniküüditamise nimekirjaraamatus RIR-6 fikseeritud ohvrite üldarv **10 861** võtab arvesse ka arreteeritud pärast küüditamist. Need tuleks välja arvata 14.-17. juunil 1941 läbiviidud massi-

⁴ Saaremaa inimkaotused esimese Nõukogude okupatsiooni tagajärjel. ORURK-6. Juta Vessik, Peep Varju. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu, 1995.

⁵ Дела и люди советской госбезопасности в Эстонии в 1940-1941. Никита Петров. НИИП Центр *Мемориал*.

⁶ Moskva arhiiv ГАРФ ф. 9479, оп. 1, д. 87, л. 189.

⁷ 65 aastat 14. juuni 1941 genotsiidikuriteost Eestis. Poliitvärvingute kartoteek. Isikuandmete kogumine ja kasutamine aastail 1940 – 1957. Aigi Rahi-Tamm. Eesti Memento Liidu ajalookonverents 13.06.2006.

operatsioonist. Hiljem arreteeritud isikud on kokku võetud eraldi nii ZEV-i aruandes kui teisteski arvestustes. Esimese Nõukogude okupatsiooniaasta ohvrite nimekirja tuleb lisada puhkenud Suvesõjas langenud, sõjategevuse tulemusena hukkunud ja mõrvatud Eesti kodanikud. Kui ZEV-i komisjon näiteks suutis 1942. aastal kindlaks teha **1950** mõrvatud isikut, siis hilisemad uurimused on fikseerinud tunduvlt suurema ohvrite arvu. 1996. aastal avaldatud ja Mart Laari ning Jaan Trossi koostatud raamatus „Punane terror” on kahe nimekirjaga esitatud ohvrite üldarv 2378. Neist esimene nimekiri 179 isikuga fikseerib nn sõjatribunalide otsustega hukatuid ja teine nimekiri 2199 isikuga hõlmab kohtuta mõrvatuid. Riikliku komisjoni ORURK-i raportis 2004. aastal oli neid mõrvaohvreid juba 2446.⁸ Suurim teene seni fikseerimata ohvrite väljaselgitamisel on emeriitprofessoril Herbert Lindmäel, kes riikliku komisjoni ORURK ase-esimehena ja seejärel Sihtasutuse Valge Raamat nõukogu liikmena on u 25 aasta uurimistöö tulemusena avaldanud üheksa raamatut „Suvesõda 1941”.

Herbert Lindmäe 1941. aasta üheksas suvesõja raamatus fikseeritud ohvrite koguarv on 2067, neist 506 lahinguis langenut, 1611 mõrvaohvrit ning 550 sõjategevuse tagajärjel hukkunut. Need põhjalikud uurimused annavad iga maakonna kohta mitte üksnes ülevaate suvesõja sündmustest, vaid tervikliku pildi lähiajaloost alates 1940. aasta vägivaldsest riigipöördest ja Nõukogude Liidu agressioonist kuni viimaste kaitselahinguteni Eestis 1944. aasta sügisel enne uut Nõukogude okupatsiooni. Tuhandeid allikaid kasutanud autor annab tõese pildi eesti rahva võitlusest ja ta on üks autoriteetsemaid selle perioodi lähiajaloo tundjaid Eestis. Silmapaistva õigusteadlasena on tema hinnangutel suur kaal lähimineküla mõistmiseks ja eesti rahva vastupanuvõitluse hindamiseks rahvusvahelisest õigusest lähtuvalt.

⁸ Valge Raamat. Ülevaade okupatsioonidest lk 17, Enn Sarv, Peep Varju. ORURK-22. OÜ Greif. Tartu, 2006.

Pärast 22. juunil 1941 puhkenud sõda Natsi-Saksamaa ja N. Liidu vahel algas massiline punane terror, mida Nõukogude okupatsioonivõimud Stalini *põletatud maa* käsu täitmisel toime panid. Memento ERRB raamatuis esitatud mõrvade statistika iseloomustab täpselt hävitustööks loodud hävituspataljonide ja punaarmeeleaste ning NKVD eriüksuste kordasaadetud massilisi tsiviilisikute tapmisi. Päevade kaupa fikseeritud mõrvade arvud juulikuus 1941 annavad 10 päeva ohvrite arvuks perioodil 04.07 – 13.07.1941 **1634** mõrvatut ja suurim ühel päeval mõrvatute arv oli 8. juulil 1941. Sellel päeval mõrvati üksnes Tartu vanglas 194 tsiviilisikut, keda ei jõutud enam Venemaale toimetada, sest Saksa armee oli jõudnud Eesti piirideni. Raudteeühendus Petseri kaudu oli läbi lõigatud. Juulikuu esimestel päevadel tehti Tartu vangla poliitvangidest tühjaks. Kinnipeetavad toimetati rongiga Venemaale ja 8. juulil 1941 Tartu vanglas mõrvatud olid need tsiviilisikud, keda suudeti paari päeva jooksul massiliste vahistamistega Lõuna-Eestis Tartu vanglasse juurde toimetada. Samal päeval, 8. juulil toimusid hulgalised vangide hukkamised ka Viljandi vanglas.

Esimese Nõukogude okupatsiooni vahistatute arvuks saame ERRB nimistutest summaarse arvu **9865**, mis ületab tunduvalt ZEV-i nimekirjas fikseeritud arvu **7926**. Seega tuleks ohvrite üldarv **62 636**, ehk 1939 võrra suurem senisest. Kui lisada arvestusest välja jäänud enam kui 24 000 nn Venemaale evakueeritud tsiviilisikut, siis ulatuvad eesti rahva inimkaotused 1941. aasta lõpuks vähemalt **86 636** inimeseni. Sellist ohvrite hulka kinnitavad läbiviidud rahvastiku loendused. Kui 1. septembril 1939 loendati Eestis **1 136 412** inimest, siis 1. detsembril 1941 fikseeriti rahvaarvuks **1 017 245** inimest. Rahvaloenduste vahesumma **119 167** inimest on küllalt lähedane meie uurimuste summaarsele tulemusele, kui võtame arvesse teisiigi kaotusi. Baltisakslaste ümberasumist 1939. aastal u 12 400 inimesega ja järelümberasumisega (*Nachumsiedlung*) 1941. a. Saksamaale pääsenud Eesti kodanikud. Valge raamatu inimkaotuste peatüki autor Aigi Rahi-Tamm peab kõige täpsemaks järelümberasumise kohta Sirje Kivimäe uurimuses nimetatud arvu kuni 5500

inimest.⁹ Tema hinnang lähtus Eesti Panga materjalidest ning transpordinimekirjadest. Nüüd saame rahvastikukaotuste kogusummaks koos baltisakslastega esimese Nõukogude okupatsiooni ajal juba üle **100 000** Eesti kodaniku ja alalise elaniku.

Suurima grupi esimese okupatsiooniaasta inimkaotustest moodustavad sundmobilisatsiooniga Venemaale äraviidud. Rahvusvahelise Genfi konventsiooni ja ka hilisema Nürnbergi Harta järgi on okupeeritud territooriumi tsiviilisiku sundimine teenistuseks vaenuliku riigi relvajõududes sõjakuritegu. Sundmobilisatsiooniga äraviidute täpset arvu ei ole seni suudetud täpselt määrata. ZEV-i komisjoni aruandes 1942. aastast on fikseeritud mobiliseeritute arvuks 35 155 ja lisaks veel Punaarmees tegevteenistuses olnud ning sõja puhkedes Venemaale viidud 5573 eesti sõjaväelast. Kokku saab neid **40 728**. Eestis kuulutati mobilisatsiooni alla kuuluvaiks 9 aastakäiku rohkem mehi, kui N. Liidus samal ajal toimunud üldmobilisatsiooniga. Lisaks kuulutati mobilisatsiooni alla kõik reservohvitserid, kaasa arvatud Esimeses maailmasõjas sõdinud endise tsaari armee ohvitserid. Kõik need faktid kinnitavad eesmärki deporteerida Venemaale kõik sõdimiseks kõlbulikud eestlased. Täna-seks on Memento büroo ERRB läbi töötanud kõik saadaolevad materjalid, mis viitavad eestlaste seotusele Nõukogude armee-ga ning avaldanud aastail 2008 – 2011 seerias „*Eestlased Vene armees*” kolm nimekirjaraamatut R-9, R-10 ja R-11 kokku **61 402** nimega. Neljas ja selle seeria viimane raamat R-12 oli antud detsembris 2016 trükki ning lisas veel 9990 nime. Kokku saame Teises maailmasõjas Vene armeest läbi käinud eestlaste arvuks **71 392** isikut. Sellest tuleb eraldada sõjaaastail mobili-seeritud Venemaa-eestlased ja neid oli kokku **4864**. Eraldada tuleb ka Suvesõjas 1941 purukslöödud hävituspataljoni-de Venemaale põgenema pääsenud riismed ning pärast Eesti taas-okupeerimist toimunud mobilisatsioonidega 1944. ja 1945. aastal lisandunud **3361** punaväelast. Lõpptulemusena saame 1941.

⁹ Estland unter der Sowjetherrschaft 1941/1944 – 1954. Nordost-Archiv. N. F. 4(1995). N 2. Lüneburg. 1995. Sirje Kivimäe.

aasta mobiliseeritute arvuks **41 847** inimest.¹⁰ Neljas avaldatud raamatus esitatud andmed võimaldavad täpsemalt hinnata 1941. aastal Venemaale ära viidud sõjameeste ning sundmobiliseeritute saatust. 77% Vene armees olnutest on siiani kas teadmata saatusega või pole teada täpne surmadaatum põhjusel, et tööpataljonides aastail 1941 – 1942 hukkus sunnitiivil massiliselt näljast, kurnatusest ja haigustest tuhandeid mehi. Niisamuti puudub täpne info pärast tööpataljoni Punaarmeesse saadetud meeste saatusest. Nende saatust varjas ja salastas Nõukogude võim sedavõrd, et isegi ENSV siseministeeriumi juhtivad ohvitserid ei saanud omal ajal N. Liidu Kaitseministeeriumist infot oma lähedaste saatusest. **3954** on fikseeritud Saksa sõjavangidena ja **3616** kui teadmata kadunud. Nende kahe viimase arvu summa **7570** ei erine väga palju Saksa poolel fikseeritud sõjavangide üldarvust ning kinnitab ajaloolaste hinnangut, et teadmata kadunute hulka luges nõukogude ametlik statistika ülejooksnuid või vangi langenud sõjamehi. Nüüdseks on selgunud Viktor Suvorovi ja Mark Solonini uurimustest, et sõja algusel esimeste kuude jooksul kandis Punaarmee kolossaalseid, miljonitesse ulatuvaid inimkaotusi. Ühe kolmandiku neist kaotustest moodustasid kõigilt rinnetelt deserteerunud nõukogude sõjamehed.¹¹ Veel saame ERRB statistikast teada Punaarmee ridadest vähemalt **963** maha lastud ja **2463** arreteeritud eesti sõjaväelase nimed. Nagu Kristjan Palusalu kaaslastega, püüdsid nemadki põgenemisega pääseda vältimatust näljasurmast tööpataljonides, mis olid tingimuste poolest tegelikult sunnitiiviliste vangilaagrid. Osa neist vahistati juba enne põgenemise katset, näiteks omavaheliste avameelsete jutuajamiste pärast, mida nimetati vaenulikuks nõukogudevastaseks propagandaks. Oli ka juhtumeid, kui tööpataljonides ülesrivistatud meeste ees hukati peaaegu surnuks näljutatud sundmobiliseeritud vande

¹⁰ Eestlased Vene sõjaväes 1940 – 1945. lk 195. R-12. Lisanimestik. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn, 2016.

¹¹ Katastroofi anatoomia. 22. juuni 1941. Mark Solonin. Kirjastus Grenader. Tallinn, 2009.

andmisest keeldumise pärast. Näljutamise ja raske sunnitööga meeleheitele viidud inimestele, kes nägid oma kaaslaste igapäevaseid surmasid, oli võimatu sisendada, et selline piinamine ongi sõjaväeteenistus Punaarmees. Neljas nimekirjaraamatus R-9 – R-12 registreeris ERRB kokku desertööridena **1005** meest.

Eesti inimkaotuste selgituseks tuleb lisada, et eestlased põgenesid massiliselt Punaarmees ja rindelt sakslaste poolele põgenenud sõjameestest said paljud vabalt koju minna kohe juulis-augustis 1941. Neid võidi osaliselt hiljem arvesse võtta kahekordselt, nii sundmobilisatsiooniga äraviidutena kui ka 1. detsembril 1941 Eestis loendatud elanikena. Esmakordselt 7. aprillil 1942 Eesti ajalehtedes avaldatud esimene kokkuvõte ZEV-i tööst nimetab selliselt koju jõudnud sõjavangide arvuks ümmarguselt 1400. Alates septembrist 1941 hakkas kõigi sõjavangide arvestuse ja vabastamisega tegelema ZEV-i komisjon. Aprilliks 1942 oli vangistusest vabastatud ja kodumaale toodud **5636** eesti sõjaväelast. Näitena võib nimetada ühe sõjavangide grupi saabumist Soomest kodumaale 1941–1942. aastavahetusel ning nende seas oli meie kahekordne olümpiavõitja Kristjan Palusalu. Rahvasuus Maailma-Kristjaniks nimetatud olümpiasangari saatus iseloomustab täpselt okupatsioonivõimude korraldatud sundmobilisatsiooni kui vägivaldset operatsiooni ja sõjakuritegu. Tegelikult vangilaagriks kujunenud kohtades kurnavale sunnitööle suunatud ja näljasurmale määratud sundmobiliseeritud eestlased püüdsid igal võimalusel põgeneda, neid tabati, mõisteti surma või saadeti trahviroodus rindele. Läbinud sellise surmateekonna, õnnestus K. Palusalul koos kaaslastega Soome rindel 31. oktoobril 1941 ületada rindejoon ja pääseda hõimurahva kaitse alla.¹² ZEV-i komisjoni andmetel oli veebruariks 1942 Saksa sõjavangi jäänud veel 672 eestlast. Seega saame 1941. aastal Saksa poolele sõjavangi langenute koguarvuks **6308** eesti sõjaväelast, keda oli kas ajateenistuse või sea-

¹² Kahekordne maailmameister Kristjan Palusalu jutustab oma põgenemisseiklust Soome. *Eesti Sõna* nr 2, 06.01.1942.

dusevastase sundmobilisatsiooniga sunnitud kuuluma Punaarmee.

Venemaale juuniküüditamisega deporteeritud Eesti kodanike saatusest andis ülevaate ORURK-i komisjon 2004. aasta raportis Riigikogule. Lisame sellest aruandest tabeli 14. juunil 1941 deporteeritud inimeste saatusest. Seda on täiendanud ja hiljem täpsustanud Eesti Memento Liidu Represseeritute Registri Büroo (ERRB). Aastail 2008 – 2016 on ERRB välja andnud neli nimekirjaraamatut Eesti kodanikest ja venemaa-eestlastest, kes Teise maailmasõja aastail olid sunnitud teenima ja sõdima Punaarmees. Kahekümne aasta jooksul on ERRB avaldanud üheksa nimekirjaraamatut Nõukogude okupatsiooni ohvritest Eestis.

Kokkuvõtte esimese Nõukogude okupatsiooni inimkaotustest aastail 1940–1941:

1.	Vahistatuid	9865
2.	Deporteeritud 14. juunil 1941	9267
3.	Sundmobiliseeritud Venemaale	41 847
4.	Suvesõjas 1941. aastal langenud ja hukkunud	1056
5.	Evakueeritud N. Liidu tagalasse	26 275
6.	Järelümberasumine Saksamaale 1941. aastal	u 5500
7.	Järelküüditamine 1-3. juulil 1941 Saaremaal	668
	Esimese Nõukogude okupatsiooni inimkaotused kokku	94 478

II. Saksa okupatsiooni inimkaotused

Saksa okupatsiooni aastate 1941 – 1944 inimkaotuste kohta Eestis on leitud väga palju erinevaid ja vastuolulisi andmeid. Tugevat mõju on avaldanud Nõukogude propaganda esitatud väärandmed, millel puudub dokumentidele toetuv tõestusmaterjal, kuid ikkagi jätkatakse nende levitamist tõe pähe ja kahjuks leidub uskujaid tänaseni. Teise maailmasõja lõppedes nn võitjariikide hulka kuuludes, esitas sõjasüüdlane N. Liit Nürnbergi Sõjatribunalile absurdsed arvud väidetavatest inimkaotustest ja majanduskahjustest Eesti territooriumil, mida olivat põhjustanud natsliku Saksamaa kolmeaastane okupatsioon. Nagu kommunistidele oli kombeks saanud, kirjutasid nad suure osa omaenda kuritegudest natside arvele. Nimetame näitena punalennuväe pommitamistega maatas purustatud Narva linna, ühe kolmandiku Tallinna elamutest purukspommitamist 9. Märtsil 1944 ja teiste Eesti linnade, külade purustamisi ning talude mahapõletamisi. Moskvast loodud ettevalmistav komisjon natsismi kuritegude uurimiseks Eestis alustas oma tööd juba 22. septembril 1943. Pärast Eesti taasokupeerimist septembrist 1944 rakendati siin Eestis tööle 1900 uurimiskomisjoni ja umbes 15 000 inimest (ERA fond 364, n. 1). Samas jätkati otsukohe 1941. aastal pooleli jäänud massilist terrorit, kasutades varem tagalas ettevalmistatud nimekirju kõrvaldamisele kuuluvatest isikutest. Enneolematu ulatusega natsismikuritegude uurimine oli propagandistlik üritus oma kuritegude varjamiseks ning nende tegude esitamist vastaspoole süüna, nagu kommunistidel on ikka kombeks olnud. Poolvõrgi sunniti inimesi täitma etteantud kahjunõudeid, mida nimetati Saksa okupantide põhjustatud kahjusteks. Valeandmete näiteks Harjumaalt on Paldiski linna ja Pakri ning Padise valla endistelt elanikelt välja pressitud ja nende allkirjadega vormistatud õiendid nn fašistlike röövvalitajate tekitatud kahjuste kohta. 5. detsembrist kuni 10. detsembrini 1944 vormistati maakonna vastava komisjoni poolt selle piirkonna 17 endise elaniku kahjusumma koguväär-

tusega **1 096 926** rubla.¹³ Nimetatud piirkonnad loovutati baaside lepingust lähtudes juba Eesti Vabariigi ajal N. Liidu relvastatud jõududele. Pärast 18. märtsil 1940 tehtud Vabariigi Valitsuse otsust nr. 16-s evakueeriti elanikud piirkonnast koos neile kuuluva varaga ja seejärel tekitatud võimalike kahjude eest antud maa-alal võis vastutada ainult Punaarmee ise. Nime-tame veel mõned kahjude nõuded Virumaalt. Palmse vallas oli natsiokupatsiooni ajal lühiajaliselt vangistatud endine valgekaartlane Loodearmees Ivan Koslov. Süüdistuseks oli koostöö nõukogude okupatsioonivõimudega aastail 1940 – 1941 ja seda tegevust ta ka jätkas külavolinikuna pärast sõda uue nõukogude okupatsiooni ajal. Vabanenud vangistusest, esitas tema okupatsioonikahjuna oma jalgratta, mis olevat kaduma läinud vangistuses viibimise ajal. Teine sama valla kahjukannataja oli kalur, kes esitas arvena kahe Saksa aja vangistusaasta jooksul teoreetiliselt püüdmata jäänud kalakoguse. Kolmas Virumaalt pärit kahjukannataja oli üks Narva juunikommunistidest, kes augustis 1941 Venemaale põgenes ei jõudnud muu mahajäetud vara hulgas kaasa võtta hõbedast teelusikate komplekti. Tema eestiaegset sotsiaalset päritolu arvestades on tõenäoline, et kahjudesse kantud esemed võisid olla röövitud juuniküüditamisega Narvast Venemaale äraviidud peredelt. Peaaegu kõik küüditamise ohvriks langenud pered võivad kinnitada, kuidas nn nõukogude aktivistid-küüditajad oma ohvrite vara karistamatult röövisid. Punaarmee lennukite ja suurtükiväe puruspommitatud Narva linn, 9. märtsil 1944 samal viisil hävitatud kolmandik pealinna Tallinna elamutest ja teiste Eesti linnade, külade ning talude hävitatud hooned koos varaga läksid samal kombel kahjude registrisse. Sinna registrisse lülitati ka J. Stalini käsul *põletatud maa* taktikat rakendanud hävituspataljoni mahapõletatud talud ja külad 1941. aasta sõjasuvest. Kõik need väljamõeldud kahjud koondas N. Liidu Erakorraline Komisjon Nürnbergi Sõjatribunalile esitamiseks kui sõjakahjude nõue natsi-Saksamaa vastu reparatsioonide saamiseks. Reparatsioo-

¹³ Harju Maakonna Arhiiv, fond 410, n.1, s. 4, lk. 16

nidena saadud vara sattus aga Eestisse väga vähesel määral, nagu kirjutas oma uurimistöös majandusteadlane Arno Susi.¹⁴ Tema hinnangul on sõjas hävinud majanduse taastamise kulud kandnud eesti rahvas ise ja mitte keegi pole neid kahjusid meile hüvitanud.

Inimkaotuste fikseerimisel talitasid arvukad ENSV komisjonid pärast Saksa okupatsiooni 1944. aastal niisama meelevaldselt. Kuid töö käigus selgus, et mitte kõik ei olnud veel piisavalt oskuslikud suurte valede fabritseerimisel ja võimelised neid selliselt esitama, nagu Moskvast nõuti. Esitame Saksa okupatsiooni inimkaotuste hindamise näite Harjumaa kohta. Maakonna erakorralise komisjoni esimene aruanne 19. jaanuarist 1945, millega tutvusid Moskva volinik ja vabariiklik komisjon, tunnistati mitterahuldavaks. Paari päeva jooksul suudeti kiirkorras aruannet parandada ning 31. jaanuaril 1945 anti üle uus akt sakslaste metsikustest Harju maakonnas hukatud ja hukkunud ohvrite koguarvuga täpselt 8000 isikut. Aktis märgitud komisjoni esimeheks oli maakonna parteikomitee sekretär Adolf Päss, kes oli ühe juhina 1941. aasta sõjasuvel Lõuna-Eestis ise osalenud hävituspataljonide toimepandud sõjakuritegudes. Kuidas aga õnnestus jõuda mõne päevaga ohvrite arvuni 8000, seda iseloomustavad ainsa tunnistaja Osvald Õimu ütlused. Aktis fikseeriti, et Osvald Õimu teada olevat Harjumaal juulikuus 1942 hukatud vähemalt 3000 inimest. Muid dokumente nimetatud fakti kinnituseks ei lisatud. Võib oletada, et ohvritena on nimetatud Kesk-Euroopast või Leedust Eestisse toodud juudi rahvusest vange, keda hiljem siin natsi surmakomandod hukkasid. Kas oli neid 3000 või umbes 2000, nagu kinnitasid teised allikad, see ei oma meie aruande osas mingit tähtsust.

Hukatud ei olnud Eesti kodanikud ega alalised elanikud, ning Eesti okupatsioonide inimkaotustena ei saa neid arvestada. Samasugused ohvrite ümargused arvud on registreeritud teis-

¹⁴ Mis on meile maksma läinud okupatsioon? Looming nr 2, 1990. Arno Susi.

teski maakondades: Saaremaa – 7000, Tartu linn – 12 000, Viljandimaa – 5000, Narva linn – 3500 ja Virumaa – 15 600 jne. Kokku andis Eesti kohta 1945. aastal vabariikliku erakorralise komisjoni koostatud üldine tabel Saksa okupatsiooni inimkaotusteks astronoomilise arvu 125 307 isikut ja neid esitleti selliselt: **58 167** olevat maha lastud, **3140** olevat surnuks piinatud ja **64 000** sõjavangi loeti hukkunuks.¹⁵ Nendele arvudele pole kunagi dokumentaalset tõestust leitud ja pole ka ühtegi ohvrite nimekirja lisatud. Dokumendile andsid allkirja vabariikliku komisjoni vastutavad sekretärid ENSV justiitsminister Aleksander Jõeäär ja ENSV prokuröri abi Pavel Vassiljev.

Esimesed tõeselt arhiiviandmetele toetuvad inimkaotuste andmed Saksa okupatsiooni perioodi kohta avaldati Juhan Kahki komisjoni aruandes 1990. aastal Arvo Kuddo töögrupi uurimuses „Inimkaotused”. Tulemuseks saadi 4314 isikut, kes olid fikseeritud hukatute ja vangistuses hukkunutena. Samas aruandes on Nõukogude sõjavangide arvuna Eesti territooriumil nimetatud kokku u 36 200 meest. Pärast Saksa okupatsiooni osaliselt säilinud ja NKVD kätte sattunud dokumentide järgi saab Eestis hukkunud ja hukatud sõjavangide hulka hinnata u 10% peale koguarvust. Seega ei saa neid olla rohkem kui 3000–3500 sõjavangi ning nemadki ei kuulu meie uurimistöö raamidesse, sest nad ei olnud Eesti kodanikud või alalised elanikud. Veel on teada, et osa neist sõjavangidest viidi Saksa okupatsiooni lõpul Saksamaale koos teiste poliitvangidega. Usaldusväärsete saksa arhiividokumentide järgi on teada, et septembris 1944 evakueeriti mandrilt Saaremaale üle 15 000 sõjavangi. Hiljem evakueeriti nad Saaremaalt meritsi Saksamaale.¹⁶ Nõukogude lennuväe pommitamiste tulemusena õnnestus osal vangidest ka põgeneda tabamuse saanud rongidest. Nii juhtus Rakvere raudteejaamas punalennuväe pommirünna-
kul 20. (21) septembril 1944.

¹⁵ Vt. Lisa 2.

¹⁶ Tallinna evakueerimine 1944. a. septembris. Meelis Maripuu. Ajalookonverents „Tallinna kaitsjad 22.septembril 1944” 22.09.2006.

Järgmisena avaldati 1997. aastal täpsem ohvrite nimekiri repressiivpoliitika uurimise riikliku komisjoni (ORURK) poolt. Nimekirjas oli **5371** isikut ja uurimistöö autoriks oli endine ENSV arhiivitöötaja Viktor Boikov. Esitame võrdlustabeli ohvritest maakondade ja linnade järgi kahe komisjoni uurimistöödest: ORURK-i komisjon ja ENSV erakorraline vabariiklik komisjon. Vt lisa 2. Kümnekordselt suurendatud hukkunute arvu selgitamiseks toome hästi läbiuuritud Saaremaa näite. V. Boikovi kartoteegis oli saarlaste seas **343** hukkunut, Memento ja ORURK-i ühistöö andis **337** hukkunut ja *fašistide* metsikusi selgitanud erakorraline komisjon luges kokku täpselt **7000** ohvrit. Hukatute massihaudu sellise hulga ohvritega Saaremaalt pole keegi leidnud. Võib nimetada aga kommunistide ohvrite massilisi hukkamisi 1941. aastal Kuressaare lossi hoovis, Iide külas, Salme vallas jt kohtades. Nende arv ja isikute nimed on väljakaevamistega täpselt teada ning võrdub **181** leitud surnukehaga. Lisame veel Saaremaa elanike arvu **53 376** inimest seisuga 1. september 1940, et mõista kui absurdne on **7000** hukatud Saaremaa tsiviilisiku nimetamine ühe maakonna inimkaotustena Saksa okupatsiooni ajast.

Seni kõige täpsem Saksa okupatsiooni ohvrite nimekiri avaldati 2002. aastal kahe komisjoni, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni ja Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse ühistööna.¹⁷ Raamatus on ohvrite arvuks fikseeritud **7798** isikut ja see on maksimaalne võimalik ning dokumentaalselt kinnitust leidnud nimestik. Tegelikult tuleb nimestik lühem, sest uurijad on nimetanud 115 mitte-eesti perekonnanimega isikut, kellel puudub seos Eestiga kodakondsusega või alalise elukoha järgi. Need on sõjaväelased ja N. Liidu kodanikud, kes tegutsesid siin vägivaldse Nõukogude võimu kehtestamisega. Veel tuleks üldnimekirja vähendada isikutest, kelle surma põhjusi ei suudetud kindlaks määrata ja neist, kes hukkusid võitlustes. Põhjuseks on ebatäpne ja

¹⁷ Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941-1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud. Indrek Paavle. Tartu, 2002.

vastuoluline informatsioon. Sageli jäi surma põhjus repressioonide kartuses fikseerimata või jäi surm hoopiski registreerimata. Nii saab Saksa okupatsiooni kolme aasta inimohvrite arv siin kogu Eesti territooriumil olla maksimaalselt **7500 – 7700** inimest. Veel on teada need vangid, keda 1944. aasta märtsis ja augustis transpordi nimekirjade järgi Saksamaale Stutthofi ja Ravensbrücki vangilaagritesse ära viidi. Eesti Riigiarhiivi fondis R-64 säilinud nimekirjadest on selgunud, et nende hulgas oli palju väljaspool Eestit pärit võõrriigi kodanikke, kohati kuni 60% kogu nimekirjast. Neid hukkus Saksamaal vangistuses hulgaliselt, kuid täpsed andmed puuduvad. On teada ERRB omaaegse juhi Leo Talve hinnang 1991. aastast 1040 hukkunu kohta. Nii jääbki selgusetuks, kui palju Eesti kodanikke lisandub Saksa okupatsiooni läbi hukkunute nimekirjale nende arvel, keda poliitvangidena Saksamaale ära viidi.

Riikliku uurimiskomisjoni ORURK-i raportis Valges raamatus 2004. aastal nimetatud hinnanguline inimkaotuste arv **32 000** inimest vastab teatud määral sõjaperioodi aastatele 1941 – 1944, kuid pole põhjustatud üksnes natside kuritegudest Saksa okupatsiooni ajal. Raport märkis, et kaotuste hulka on arvatud kõik võitlustes langenud, nii Saksa ja Soome armees, vastaspoollel Punaarmees ja Eesti Omakaitstes ning teistes üksustes võidelnud eestlased. Selle perioodi kaotuste hulka tuleks niisamuti lugeda Saksamaale tööteenistusse värvatud eesti noormehed ja neiud. Tööteenistus vabastas sõjaväelasena rindeleasaatmisest ja võimaldas aastase teenistuse järel õppimist ülikoolides. Aga sõja viimasel aastal ei päästnud tööteenistus sõjaväest ning Saksa armees rindel langenute hulka sattusid ka endised tööteenistuse labidamehed. Tööteenistusega Saksamaale viidud eestlaste arvu on hinnatud umbes 1100-le: 1000 noormeest ja 100 neidu.¹⁸

Saksa okupatsiooni inimkaotuste hindamiseks koostati EK(b)P Keskkomitee informatsiooni sektoris kokkuvõtte elani-

¹⁸ Labida ja relvaga. Eestlastest tööl ja võitluses II maailmasõjas. Elmatar, Tartu, 2005.

ke registreerimisest ENSV-s seisuga 30. november 1944. Vt. lisa 2. Esitatud andmed 1940, 1942 ja 1944. aastate võrdluses on tähtsad ning uurijatele vajalikud, kuid neid tuleb võtta kriitiliselt. 1944. aasta lõpu andmed on ebatäpsed ja vigadega. Pärnu linna elanikud läksid arvesse kahekordselt ja Saaremaa kohta puudusid andmed kümne valla kohta. Saaremaa elanikud on registreeritud 27. oktoobri seisuga, kui lahingud Sõrve poolsaarel kestsid veel ning kümne valla kohta andmed puudusid. Siiski võib 30. novembril 1944 registreeritud elanike arvu **885 424** pidada päris arvestatavaks suuruseks, mis võrdluses enne okupatsioonide algust 1. oktoobril 1939 fikseeritud elanike arvu **1 136 412** juures annab kahe okupatsiooni nelja aasta Eesti inimkaotusteks kokku enam kui **250 000** inimest.

Täiesti väär on nõukogude ajast pärit ja tänapäevani levitatud info, et tsiviilisikute massiliste hukkamistega tegelesid eesti sõjamehed. Riiklikul komisjonil on sündmuste kaasaegsete tunnistused, mis neid punapropaganda valesid kummutavad. Näitena võib tuua 17-aastasena vabatahtlikult Omakaitse teenistusse astunud Kaljo Asmerit, kelle pere oli kannatanud 1941. aastal punaterrori läbi. Tema ja teiste vabatahtlike Eesti Omakaitse sõdurite osalemine sakslaste korraldatud hukkamistes seisnes selles, et nad moodustasid valves olles **teise**, välise ringi metsas, kus mahalaskmised täide viidi. Eesmärk oli hoida eemal kõrvalisi isikuid nagu näiteks marjulised-seenelised. Kui Kaljole sai teatavaks, mis tegelikult sündis sellise valve ajal, siis soovis ta otsekohe lahkuda vastuvõtmatust teenistusest. Kirjas emale palus ta esitada taotlus enda vabastamiseks teenistusest põhjendusega, et üksi jäänud ema vajab abi talus põllutööl. Ema palvekiri rahuldati ja K. Asmer sai töötada talus Viljandimaal kuni 1944. aasta üldmobilisatsioonini. Kuid nõukogude võimu jaoks jäi K. Asmer elu lõpuni vaenlaseks, keda pidevalt jälitati ning asitõendite puudumisel provokatsiooni kasutades lõpuks ikkagi vahistati. 29. septembril 1949 määras tribunal temale kodumaa reetmise § 58-1a alusel karistuseks 25+5 aastat. Pärast vabanemist jäi hirm nõukogude süsteemi repressioonide kartuses saatma teda elu lõpuni. 1960-te aastate

algul korraldati mitmed propagandistlikud kohtulavastused, kus temasuguseid *fašistide sõjakuritegudes* osalejaid sunniti kas tunnistajana mis tahes kuritegusid kinnitama või teistkordselt karistust kandma väljamõeldud ja neile kaelamääritud kuritegude eest. Kõige kõmulisem neist kohtufarssidest oli 1960/1961. aasta protsess, milles tagaselja surmaotsus määrati teiste hulgas ka Eesti Vabariigi teenekale kaadriohvitserile, Vabadussõjas ja 1944. aastal Narva rindel 20. Eesti Diviisis pataljoniülemana võidelnud Ain Merele.¹⁹ Suurbritannia valitsus keeldus tookord Nõukogude Liidule Eesti ohvitseri välja andmast, sest puudusid dokumendid kuritegude kohta. Endine kriminaalpolitseiametnik Rauno Võsaste on põhjaliku uurimistööga, milles sai üle kontrollitud iga KGB kurikuulsas nn formulaartoimikus „Müller” süüdistusena esitatud fakt, kõik need alusetud ja väljamõeldud *süüdistused* täielikult ümber lükanud. Professionaalse kriminalisti faktitäpne uurimus peaks lõpuks veenma kaasaegseid ajaloolasi, kui kerge on libastuda õigelt teelt uskudes, et kommunistliku süsteemi kurjategijate fabritseeritud dokumendid vastavad tõele. Kommunistide julunud valede uskumine ja nende kasutamine eesti patriootide vastu on häbiväärne tegu. Lisame selgituseks kaks tabelit nõukogude süsteemi lausvaledega natside põhjustatud inimkaotustest. (vt. lisad 3 – 4).

Kuid Saksa okupatsiooni aastate periood 1941 – 1944 tuleb eraldi lahti seletada, sest nende aastate eesti inimkaotused ja-gunevad ära mõlema okupandi vahel vastatavalt nende kuritegelikule käitumisele Eesti territooriumil.

Punalennuväe massilised pommirünnakud Tallinna, Narva, Tartu, Rakvere, Pärnu jt linnade hävitamisega ning tsiviilelanike halastamatu tapmisega annavad põhjust kanda kõik fikseeritud **2459** pommitamise ohvrit punaterrori arvele. Meile pole teada, et Saksa lennuvägi oleks midagi taolist Eestis korda saatnud ja tsiviilelanikke, sealhulgas koolilapsi, lennukipardalt tulistanud. Niisamuti tuleb põhjalikult selekteerida Läände põ-

¹⁹ Ain Mere. Vael poolel. Rauno Võsaste.

genenud ning Saksamaale deporteeritud vange ja tsiviilisikuid. Saksa okupatsioonivõimude loaga Eestist Rootsi põgenenud **7920** rannarootslast (eestirootslased) on samuti punaterrori ohvrid. Paadipõgenikena Eestist Rootsi ja hiljem Soome kaudu samuti Rootsi jõudnud eestlasi on registreeritud kuni **25 000**.

1. jaan 1945 on registreeritud Rootsis 22 000 eesti pagulast, kuid lapsi alla 16 a. nende seas pole. Täpsed nimekirjad on säilinud nende **1240 (1430)** paadipõgeniku kohta, kes Rootsist organiseeritult Gotlandilt ja Stockholmist kolmekümne kuue reisiga septembris – oktoobris 1944 Gotlandi saarele saabusid. Viimasel neist paatidest 25 inimesega oli perekond Rääk alaealiste lastega ning noorim pääsenu oli 10-kuune Meida. Mootorpaat tegi selle viimse päästeretke Sõrvest ajavahemikul 20.–26. oktoobril 1944.²⁰ Neid päästetuid ei saa kuidagi pidada Saksa okupatsiooni ohvriteks, sest nagu eestirootslased põgenesid kõik eestlased täpselt samuti 1941. aastal kogetud massilise terrori hirmus. Võib-olla raskem on selgust saada nende umbes 40 000 Eesti kodaniku osas, kes evakueeriti (deporteeriti) 1944. aastal Saksamaale, ning olid hiljem registreeritud kolmes lääneriikide okupatsioonitsoonis. Osa neist olid okupatsioonivõimu teenistuses, nagu näiteks Kiviõlist evakueeritud õlitööstuse töötajad oma peredega. Rõhuv enamus lääne okupatsioonitsoonidesse jäänud Eesti kodanikest keeldus kategooriliselt tagasi pöördumast okupeeritud Eestisse, sest nad teadsid, et neil pole mingit seost kaelamääritud *nõukogude* kodakondsusega. Nad ei uskunud kommunistliku propaganda juttu õnnelikust elust kodumaal. Kui 1947. aastal juunikommunistid Harald Habermann, Viktor Hion ja Leonhard Illisson ENSV valitsusdelegatsiooni liikmetena olid Saksamaal ja Austrias põgenikelaagrites eestlasi agiteerimas kodumaale pöördumiseks, siis loendati seisuga 1. oktoober 1946 läänetsoonide põgenikelaagrites eestlaste arvuks **32 129** inimest.

²⁰ Operatsioon Läänemeri. Päästeaktsioonid Eestist 1943-1945. Arvo Horm. Pool sajandit pagulust Rootsis. Stockholm, 1995.

Ilmselt tuleb need keeldujad nimetada Nõukogude süsteemi ohvriteks. **11. veebruaril 1945** sõlmiti Jaltas kolme liitlasriigi, USA, N. Liidu ja Suurbritannia vahel salajane kokkulepe nn *nõukogude* kodanike vägivaldseks väljasaatmiseks. Kuigi USA ja Inglismaa ei tunnistanud kunagi Balti riikide vägivaldset liitlamist 1940. aastal N. Liidu koosseisu, siis ometi nad sõja ajal nõustusi nende maade kodanike ebaseadusliku ja vägivaldse väljaandmisega sõjaliitlasele Nõukogude Liidule. Nõukogude okupatsioonitsooni sattunud Eesti kodanike saatust on teada, sest sealt toodi neid vägivaldselt N. Liitu tagasi läbi mitmesuguste filtratsioonilaagrite, kinnipidamiskohtade ja vangilaagrite. ENSV-s Ministrite Nõukogu juures tegutsenud nn repatrieerimise komitee aruandest 1949. aastal saame teada nelja aasta-ga Eestisse saabunud repatrieeritute koguarvu u 20 500. Samas selgub ka, et elukohana Eestis elab 13 777 repatrieeritut.²¹ Enam kui 6700 repatrieeritust oli seega juba vahistatud ja süüdistusena kasutati trafaretset väljamõeldist spionaažist välisluure kasuks. Saksamaale sõjavangi jäänud eestlased saame määrata aprillis 1945 koostatud nn Neuhammeri nimekirjast lähtudes. Sellega lähevad hästi kokku kahe siinse autori andmed: esiteks Erich Kaup, kes nimetab Läänest Venemaale toimetatud eestlastest sõjavangide arvuks 5434²² ja teiseks Toe Nõmm, hinnates Läände jäänud eesti sõjavangide arvuks u 6000²³.

Kokkuvõte Saksa okupatsiooni perioodi inimkaotustest

1.	Hukatud ja vangistuses hukkunud	7 683
2.	Võitlustes langenud: Saksa ja Soome armees ja Omakaitstes	8 741

²¹ ERAF, fond 131, n. 1, s. 190, lk 95.

²² Sõjavangilaagrid Eestis 1944–1949. Erich Kaup. Kleio. 1995, 2.

²³ Eesti üksustest Saksa sõjaväes. Formeerimine ja isikkoosseis. Toe Nõmm. Akadeemia, 1990, 1.

3.	Saksamaale deporteeritud poliitvangid	u 2 000
4.	Punalennuväe pommitamiste ohvrid, vähemalt	2 549
5.	Läände põgenenud Soomepoidid	u 4 000
6.	Läände põgenenud rannarootslased (eestirootslased)	7 920
7.	Saksamaale deporteeritud ja põgenenud tsiviilisikud	u 40 000
8.	Saksamaale jäänud sõjavangid	11 634
9.	Rootsi ja Soome põgenenud tsiviilisikud	u 25 000
10.	Punaarmees, Eesti Laskurkorpuses langenud	9 747
11.	Eesti inimkaotused kokku Saksa okupatsiooni perioodi jooksul	119 274

Kokku saame Saksa okupatsiooni perioodi ajal Eesti inimkaotusteks **119 274**. ERRB hindab natside kuritegudest põhjustatud inimkaotusi Eestis arvuga 13 245. Meie käesoleva töö järgi võib reaalseks pidada arvu mitte rohkem kui **20** tuhat.

III. Teise Nõukogude okupatsiooni inimkaotused

Teine Nõukogude okupatsioon algas kohe pärast Punaarmee sisenemist Eestisse. Algasid massilised vahistamised, mahalaskmised ja röövimised, mida panid toime sõjaväeluure Smerši ja NKVD eriüksused ning punaarmeeelased. Nõukogude tagalas oli juba suvel 1944 ette valmistatud nimekirjad isikutest, keda tuleb vahistada. Üks neist oli näiteks malesuurmeister Paul Keres, keda Tallinna saabunud erigrupp õnneks ei tabanud, sest otsitav oli koos perega Läänemaal. Eesti avalikkusele sai see sünge lugu teatavaks enam kui 60 aastat hiljem P. Kerese kolleegilt suurmeister Juri Averbahilt, kes saabus Tallinna meie suurmehe mälestusturniirile. 3. novembril 1944. aastal sai ENSV Siseasjade rahvakomissar minister (NKVD

ülem) Aleksander Resev Moskvast täpsed käsud, kuidas esitada igakuised ettekanded võitlusest sotsiaalselt ohtliku elemendiga, nagu nõukogude terminoloogia nimetas kõiki neid, keda kavatses ühiskonnast kõrvaldada.²⁴

Juba esimese oktoobrikuu aruande järgi oli vahistatud kokku 1226 inimest. Julgeoleku rahvakomissar Boris Kumm oli aga 21. oktoobril 1944 teinud ettekande ENSV kompartei esimesele sekretärile Nikolai Karotammele, et esimese kuu jooksul on võetud rahvavaenlasena arvele enam kui 8000 isikut. Detsembrikuus 1944 arreteeriti veel 1955 isikut ja vahistamised jätkusid: 1. kvartal 1945 – 1991 isikut, 2. kvartal 1945 veel 1991 isikut. 1945. aasta kokkuvõtte KGB aruande järgi annab vahistatute üldarvuks 5807 isikut, metsavõitlustes tapetute arvuks **565** ja repressioonide alla langenute arvuks 8782 inimest.²⁵ Vahistamistele ei paistnud lõppu tulevat. 29. oktoobrist 1945 on teada NKVD/NKGB salajane direktiiv nr. 193/118, mis kohustas arvele võtma ja sunnitööle mõistma kõiki mehi, kes olid Saksa okupatsiooni ajal teeninud Saksa armees, Oma-kaitses või politseis. Direktiiv selgitas, et sunnitöölisi on vaja NKVD vangilaagritesse Norilskis, Vorkutas, Permi oblastis ja teistel GULAGI süsteemi objektidel. ENSV kõigi maakondade NKVD osakonnad said selle ülesande detsembris 1945. Kõige agaramalt täitis ülesande tuntud sõjakurjategija, 1941. aastal Viljandi vanglas massimõrvu sooritanud ja nüüd Virumaal KGB osakonna ülemaks saanud kapten Aleksander Enger. Tema esitas 1. jaanuariks 1946 nimekirja **1647** nimega, kui samal ajal teistes maakondades olid need nimestikud palju kordi väiksemad: Järvamaal 344, Valgamaal 119 ja Saaremaal 529 isikut. Üksnes Palmse vallast leidis A. Enger 42 kandidaati Venemaa sunnitöölaagrite jaoks, aga kõiki ei vahistatud kohe. Viimane suur vahistamiste laine Eestis oli 1951. aastal. Pärast seda kaotas näiteks nn kaptenite küla Käsmu Virumaal viimasedki seni vahistamata mehed, sest 1944. aasta sügisel toimunud massilise

²⁴ ERAF, fond 131, n. 1, s. 1, lk 1.

²⁵ ERAF, fond 131, n. 1, s. 27, lk. 77.

põgenemisega Läände oli küla meestest peaaegu tühjaks jäänud. Täpselt samuti nagu Sõrve poolsaare rannakülades, püüdsid ka põhjarannikul põgeneda eelseisva nõukogude okupatsiooni eest kõik, kes vähegi sellise võimaluse said.

Perioodiliselt jätkusid massiliste küüditamiste operatsioonid. Esimene pärast sõda toimus 15. augustil 1945 ja ohvriteks olid seekord saksa rahvusest Eesti kodanike ning alaliste elanike perekonnad. Operatsioon sai alguse juba sõja ajal 7. veebruaril 1945 N. Liidu siseasjade rahvakomissari (NKVD) asetäitja Tšernõšovi korraldusest. Kokku küüditati Eestist Permi (tookord Molotovi) oblastisse metsatöödele 407 inimest, suurem osa neist olid vanurid ning lapsed. Väljasaadetute seas oli palju eestlasi, sest segaabieli puhul võis valida Eestisse jäämise, kuid enamus väljasaadetud peredest eelistasid jääda kokku ja minna ühiselt vastu rängale saatusele. Kokku oli teistest rahvustest küüditamise ohvreid 146. Kuid 15. augustil 1945 nagu ikka ei suudetud kõiki tabada ning hilisemate vahistamistega on selle grupi ohvrite arvuks saadud **566**.²⁶ Järgmise massioperatsioonina Eesti kodanike deporteerimiseks tuleb nimetada surmaotsuse saanute perede viieks aastaks sundasumisele saatmise. ENSV SARK (NKVD) andis välja selle kohta direktiivi nr. 277 juba 25. aprillil 1944 ammu enne Eesti taasokupeerimist septembris 1944. Aasta hiljem, 3. aprillil 1945 täiendati seda dokumenti. Ülesande täitmine võttis aega mitmed aastad, korraga suuremat hulka inimesi Venemaale viia ei õnnestunud ja andmeid ohvrite arvu kohta pole õnnestunud kindlaks määrata. Palmse vallast on teada juhtum, kui 5. augustil 1947 vahistati 27. mail 1942 Irkutskis hukatud metsavenna Arved Kaljuvee perekond. Vahistatud olid: Arvedi ema Leena Kaljuvee ja tema lapsed Aarend, Aino ja Leo. Erinõupidamise otsusega 7. juulist 1947 mõisteti neile 5 aastat sundasumist

²⁶ Eestist küüditatute nimekiri 1945-1953. ERRB nimekirjaraamat 8/3, Tallinn, 2014.

Tjumeni oblastis.²⁷ 56-aastane ema Leena Kaljuvee suri sundasumisel juba detsembris 1947.

25. märtsil 1949 pandi toime Balti riikides massiline küüditamine, mis hõlmas kolme riigi peale u **95 000** inimese väljasaatmist Siberisse ja seekord igaveseks ajaks, nagu oli fikseeritud Nõukogude valitsuse 29. jaanuari 1949 salajases määruses nr. 390–138 cc. Eluaegse sundasumise karistuse võttis Nõukogude riik kasutusele 26. novembril 1948. Eestlaste suhtes oli märtsiküüditamine suurim inimsusevastane aegumatu kuritegu, mida kommunistlik režim siinmail rakendas. Õigusteadlane Enn Sarv on nimetanud kuut kuriteo liiki, mis märtsiküüditamisega kaasnevad ja need kõik kuuluvad inimsusevastaste kuritegude loetelusse. 19 küüdirongiga viidi sundasumisele Venemaale **20 702** inimest ja enamus neist olid lapsed, naised ja vanavanemad. Selle näiteks võib nimetada ühe küüdivaguni nimekirja, mille on kirja pannud 82-aastane Hans Oja, sest küüditajad olid oma nimekirja ära kaotanud. Vihikust väljarebitud paberilehele on vagunivanemaks määratud H. Oja oma käega kirjutanud kaheksa lapse, kümne vanuri, nelja naise ja enda kui ainsa mehe nimed. Noorim lastest oli aastane ja vanuritest kõige vanem 92-aastane. Kokku oli vagunis neid genotsiidikuriteo ohvraid 23, kelle nimed on jäädvustatud enne lahkumist surmateekonnale tänu vanainimese krobelse käekirjaga täidetud paberitükile. Surmad küüdirongides algasid juba enne Eestist lahkumist (üks väikelaps Võrus), oli teisigi kadusid ning seda kinnitab küüditajate endi koondraport: 51 suri teel, 63 haigena maha võetud, 18 põgenes, ja 20 660 jõudis pärale. Nagu ikka ei klapi arvude summa, aga kommunistide aritmeetika jättis soovida ka 1941. aasta juuniküüditamise dokumentides nii Eestis kui ka Moskvale kõige kõrgemal tasemel esitatud aruannetes. KGB ohvitseride harimatuse pärliks on üks arhiividokument, milles majori auastmes küüditaja raporteerib viimase, 19. küüdirongi lahkumisest Eestist sellise kuupäevaga nagu

²⁷ ERAF, fond 3N, s. 6911.

32. märtsil 1949! Tõenäoliselt oli see Võrust 29. märtsil väljunud küüdirong.

Märtsiküüditamine oli sõjaväe poolt läbiviidud vägivalloperatsioon kolme Balti riigi rahva lõplikuks allutamiseks, aastaid kestnud relvastatud vastupanu murdmiseks ning nõukogude süsteemile omase hirmule rajatud elulaadi kehtestamiseks. Sõjalise operatsiooni *Прубоў* (eesti k nimetusega *Murdlaine*) läbiviimiseks toodi N. Liidust lisaks ENSV siseministeeriumi ja oma julgeolekujõududele väga suured lisaväed, näiteks üks eliitväeosa, Džerzinski nimelisest diviisist toodi kohale Moskvas. Operatsiooni juhatas N. Liidu julgeolekuministeeriumi sisevägede ülem kindralleitnant Pjotr Burmak. Sõjaplaani koostamisel selgus, et Eestis on ainult 634 julgeoleku töötajat, kuid nii ulatuslik operatsioon vajab vähemalt kahte tuhandet. Lisajõududena toodigi N. Liidust juurde 1193 kogenud julgeolekusüsteemi operatiivtöötajat-küüditajat: **120** Kasahstanist, **95** Sverdlovski oblastist, **85** Gorki oblastist jt. ENSV siseministeeriumist kaasati 1275 sõjaväelast ja veel 3053 relvastatud rahvakaitseväelast, keda rahvasuus nimetati *hävituspataljoni* meesteks. ENSV julgeolekuministri Boris Kummi koostatud plaani järgi moodustati 1987 operatiivgruppi kokku 23 024 inimesega. Märtsiküüditamisest Eestis on koostanud põhjaliku uurimistöö ajaloodoktor Aigi Rahi-Tamm Tartu Ülikoolist.²⁸

Aasta hiljem, märtsis 1950 toimus kurikuulus EKP VIII pleenum peateemaga kodanlike natsionalistide väljaselgitamine ja halastamatu kõrvaldamine. Märtsiküüditamist Eestis juhtinud kolmik: Nikolai Karotamm, Boris Kumm ja Arnold Veimer kõrvaldati ametist. Neid süüdistati halvasti organiseeritud küüditamises, mille tulemusena olevat üks tuhat kuuskümmend kuus perekonda jäänud Siberisse saatmata. Kompartei juht Eestis Nikolai Karotamm tunnistas pleenumil peetud kõnes end süüdi kõigis väljamõeldud pattudes sel viisil, et tal pidi olema

²⁸ 1949. Aasta märtsiküüditamine Eestis. Aigi Rahi-Tamm. Kannatuste aastad 1940-1991. 2. Raamat. Tallinn, 2012.

surmahirm oma enda elu pärast.²⁹ Kümme aastat Eesti rahvast hävitanud kommunistliku süsteemi truult teeninud N. Karotamm sai tõenäoliselt aru, et nüüd võib hukkamine tedagi tabada, kui ta kõiki väljamõeldud süüdistusi puhtsüdamlikult omaks ei võta. Selline oli Stalini julma diktatuuriaastail tavaline skeem ja hirm oligi lahutamatu osa iga juhtiva parteitegelase töös. Pleenumil esitatud süüdistused olid alusetud juba seepärast, et hästi salastatud sõjalist operatsiooni Balti riikide rahvaste hävitamiseks juhtis Moskvast KGB ning kohalikele käsutäitjatele suurt sõnaõigust ei antud. Nagu teada, määras operatsiooni üldjuht kindral Sergei Ogoltsov 13. märtsil 1949 Eestile ülesandeks küüditada 7500 perekonda, mis tähendas u 22 300 natsionalisti ja kulaku väljasaatmist. Vastavalt saadud käsule tegid ettekande valmisolekust Riia staapi ENSV julgeolekuminister Boris Kumm ja Moskvast siia saadetud julgeoleku ministeeriumi volinik kindralmajor Ivan Jermolin.³⁰ Ettekandes oli märgitud, et küüditamiseks vajalikud toimikud on ette valmistatud 9407 pere kohta, seega ligi kaks tuhat peret rohkem, kui oli operatsiooni üldjuhi käsk. Terroristliku operatsiooni käigus selguski, et päris paljudel õnnestus väljasaatmisest kõrvale hoida, ning neid asendati varuks mõeldud nimekirja kantud rahva-vaenlastega.

2014. aastal Eesti Represseeritute Registri Büroo raamatus „Eestist küüditatute nimekiri 1945 – 1953” on fikseeritud kõik kannatanud, kes olid seotud 1949. aasta küüditamise operatsiooniga. Kokku tuli **32 990** kannatanut. Nende seas oli näiteks 1949. aasta alguses **2652** vangistatud maksuvõlglast, kes pärast karistuse kandmist saadeti Siberisse sundasumisele perede juurde.³¹ Need maksuvõlglasted olid taluperemehed ja talupere-naised, kes ei suutnud ära maksta iga aastaga mitmekordseks suurendatud makse, või siis täita metsanorme. Makse ja norme

²⁹ ERAF, fond 1, nim. 4, s. 890.

³⁰ Vene Föderatsiooni arhiiv Moskvast, fond 9479, n. 1, s. 475, lk 162–165.

³¹ Rahvastikuprobleemid. Ene Tiit. Akadeemia nr. 5, 1993.

suurendati talude paljaksröövimise eesmärgil, et sundida laostunud talupoegi kolhoosi astuma. Pärast märtsis 1949 toimunud massilist deporteerimist Venemaale, sunnitiigi suurem osa siia jäänud talunikest kolhoosidesse astuma.

Märtsiküüditamist kui inimsusevastast kuritegu saab ise loomustada kahe inimese nimega. Üks on kahe-kolmepäevane vastsündinu Anne Ojaäär Hiiumaalt ja teine on N. Liidu sõjakangelane Arnold Meri. Hiiumaale küüditamise üldjuhiks määratud A. Meri käis kaks korda haiglas, et imikut koos 22-aastase ema Õie Ojaääre ning tema 2-aastase poja Taivoga kätte saada. Kui esimesel katsel energiline vene rahvusest arst takistas sõjakangelast kuritegu sooritamast, siis paar päeva hiljem sai A. Meri ikkagi sellega hakkama. Ta tuli tagasi koos punaväelastega, võttis ema lastega kaasa ning toimetas isiklikult lennukiga Tallinnasse, et jõuaks ohvrid panna 28. märtsil Ülemiste jaamast väljunud viimasele küüdirongile.³² Äsjasündinud Anne pidas vastu Siberis pool aastat, siis suri, sest puudusid ravimid haigestunud imiku jaoks. Kokku hukkus märtsiküüditamise ohvritest sundasumisel **2896** inimest. Demograafid on hinnanud, et 1949. aasta genotsiidioperatsioon tähendas Eesti jaoks **5524** sündimata jäänud last.

Viimane massiline deporteerimine Eestis toimus 1. aprillil 1951, kui ohvriteks said usulahu Jehoova tunnistajad liikmed. Eestist oli eriasumisele väljasaadetuid 259 inimest. Samaaegselt toimus usutunnistuse järgi küüditamine teistes Balti riikides, Moldaavias, Lääne-Ukrainas ja Lääne-Valgevenes. Seegi kord ei suudetud kõiki korraga tabada, jälitamine ja vahistamised jätkusid. Tänapäevaks on Eestist usutunnistuse pärast kannatanute arv **312**.³³

Lakkamatu terror eesti rahva hävitamiseks kestis kümme aastat kuni diktaatori Jossif Stalini surmani märtsis 1953. aastal. Eesti NSV julgeolekuorganite aruanded Moskvale võitlu-

³² 1949. aasta küüditamine Eestis. Olev Ott. Intervjuu Õie Ojaäärega. lk. 238,239. Kirjastus Meel. 2009.

³³ Vt viide 19.

sest nn *banditismiga* lõpevadki järgmise kokkuvõttega septembrist 1944 kuni 1953. aasta lõpp:

1. arreteeritud 20 351 inimest, neist võitlustes tapetud – 1510
2. sunnitöölaagritesse karistust kandma saadetud – 13 183 isikut
3. legaliseeritud – 5658 inimest.
4. Likvideeritud relvastatud grupe ja põrandaaluseid organisatsioone kokku 966.³⁴

Metsavõitlustes langenuid aastail 1944 – 1978 on meie uurimistöödega teada vähemalt 1716 inimest.³⁵ Kokku andsid Eesti vabaduse eest elu võitluses nõukogude okupantidega raamatute Pro Patria kolme väljaande, H. Lindmäe suvesõja teoste jt autorite tööde järgi teadaolevalt vähemalt **10 457** võitlejat.

Teise Nõukogude okupatsiooni kõigi poliitiliste vahistamiste arvu määramiseks lähtume Eesti Represseeritute Registri Büroo raamatutest „Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988” (kolm raamatut R-1, R-2 ja R-3) ja raamatust R-8/1 (Lisanimestik 1940-1990). Lisame raamatu R-8/2 käsikirjast veel üle 5000 nime. Kokku annab viie raamatu statistika **59 657 poliitvangi**. Viies raamatus teadaolevate korduste eemaldamiseks lahutame 9865 esimese okupatsiooni poliitvangi, lahutame veel juuniküüditamise 1941. aastal vahistatud 3200 perekonnapeadena vangilaagritesse saadetud ohvrid ja ka Punaarmee sõja aastail vahistatud ning hukatud, kes vägivaldse mobilisatsiooniga 1941. aastal Venemaale viidi. Neid oli raamatute R-9, R-10, R-11 ja R-12 statistika järgi vastavalt 2463 ja 795 ohvrit. Lõpptulemusena saame teise Nõukogude okupatsiooni poliitvangide koguarvuks **43 662 isikut**.

³⁴ ERAF, fond 131, n. 1, s. 245, lk. 208/241 ja 247.

³⁵ Pro Patria II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944–1978. Eerik-Niiles Kross. Tartu, Kleio 1998.

Eesti inimkaotuste hulka läheb ka Nõukogude okupatsioonivõimude kuritegu 23. augustist 1944, millega liideti Venemaaga suur osa Petserimaast ja Narva-tagune Eesti Vabariigi territoorium. Kokku kaotas Eesti sellega 5,2% territooriumist ja u 39 000–41 000 elanikku. Tuleb meenutada, et äravõetud Petserimaa 4965 elanikuga Vilo vallas oli kaks kolmandikku neist inimestest eestlased. **Kolmekümnes** Venemaa külge liidetud külas olid kõik elanikud eestlased.³⁶

Koondtabel Eesti riigi inimkaotuste kohta teise Nõukogude okupatsiooni ajal:

1.	Saksa rahvusest Eesti kodanike deporteerimine 15. augustil 1945	566
2.	Märtsiküüditamine 25. märtsil 1949	32 990
3.	Jehoovatunnistajate deporteerimine 1. aprillil 1951.	312
4.	Poliitilised vahistamised Eestis Nõukogude okupatsiooni aastail 1944–1991	43 662
5.	Metsavõitlustes langenud vabadusvõitlejad pärast sõda aastail 1944 – 1978	1716
6.	Anastatud Petserimaa ja Narva-taguse Eesti Vabariigi territooriumi elanikud	u 39 000
7.	Eesti inimkaotused teise Nõukogude okupatsiooni ajal kokku:	119 962

Kõik viiekümne okupatsiooniaasta Eesti inimkaotused kokku: 94 478 + 119 724 + 120 068 oleks **334 270** inimest. See number ei vasta terroriohvrite tegelikule arvule, sest paljudele sai osaks mitmel korral olla erinevate massioperatsioonide ohvriks. Õigem on inimkaotuste mõiste asendada kommunistliku terrori **ohvriks saanud isiku** mõistega. Kommunistlikku režiimi iseloomustaski vaenlasteks kuulutatud inimeste pidev

³⁶ Suvesõda Petserimaal 1941. Setumaa lõpp. lk 424, 425. Herbert Lindmäe. Tartu, 2013.

jälitamine ja mitmekordne ning väljamõeldud süüdistustega karistamine. Näitena võib tuua Teises maailmasõjas mitmest armeest sundmobiliseerituna läbi käinud eesti sõjameest. Kui sõjaõnn jättiski ta ellu pärast mitme põrgu ringi läbimist, siis pärast sõda kindlustas Saksa armees sõdimine *sotsialistliku isamaa* reetmise paragrahvi ning sunnitööle mõistmise. Ohvitseridele tähendas see paragrahv reeglina mahalaskmist. Eesti Vabariigi kaadriohvitser Ants Kann teenis Teise maailmasõja aastail neljas armees ning oli rindel kolme armee koosseisus. Pärast sõda vahistati ta metsavennana ja Balti Laevastiku tribunali otsusega hukati Tallinnas 9. juunil 1945.³⁷ Tartu kooliõpilane ja legendaarne vabadusvõitleja Eerik Heine alustas noorukina vastupanuvõitlust 21. juunil 1940 okupantide korraldatud *tööraha meelevaldusel* Tartus. Järgnesid: vahistamine ja metsik piinamine NKVD vanglates Tartus ning Tallinnas; pääsemine Saksamaale märtsis 1941 koos järelümberasumise viimaste gruppidega tänu **Saksa Moskva saatkonna** eestkostele; võitlus rindel 20. Eesti Diviisis, haavatuna vangistamine, põgenemine sõjavangist Venemaalt; metsavennana Eestis ja siis Siberist grupi küüditatud eesti laste kodumaale toomine; uus vangistamine laulupeol 1950. aastal, teistkordne sõjavangi põli Venemaal ja lõpuks Adenaueri *kutsel* pääsemine koos saksa sõjavangidega Saksamaale. Kohkumatu võitlejana esineb E. Heine kindlasti vähemalt 4–5 kategooria järgi nõukogudevastaste isikute arvestuses. Tuleb lisada, et erakordse saatuse tõttu on paljud autorid veendunud, et E. Heine oli värvatud KGB *agendiks*. Seda pole keegi suutnud tõestada. Veel ühe näitena mitme kategooria järgi ühe isiku süüdimõistmisest saab nimetada 1941. aasta juuniküüditamise lapsi. Siberisse sundasumisele saabumise järel sai neile teatavaks määratud karistus — 20 aastat sundasumist. Kui pärast sõda õnnestus paljudel ellujäänud lastel poolsalaja või salaja Siberist põgenemise teel kodumaale tagasi jõuda, siis pääsemine oli ajutine. Mõned aastad hiljem olid nad üleliiduliselt tagaotsitavad ja tabamisel saa-

³⁷ ERAF, f. 130, s. 13778-E.

deti *siberilapsed* nüüd juba poliitvangidena läbi mitme Vene-
maa vangilaagri sundasumise kohta tagasi neile määratud 20-
aastast karistust kandma. Paljusid deporteerituid vahistati
sundasumisel Venemaal väljamõeldud süüdistustega ja nemad-
ki täiendasid poliitvangide nimekirja. Nii saamegi Nõukogude
okupatsioonivõimude terroriohvrite koguarvuks Saksa okupat-
siooni ohvritega võrreldes umbes **10-kordselt** suurema isikute
arvu. Selline vahekord iseloomustab päris täpselt kommunisti-
de ja natside kuritegudest põhjustatud Eesti inimkaotusi pool
sajandit kestnud kolme okupatsiooni ajal. Siit saab selgeks,
miks eesti rahvale ei saa kaela määrada müüti Punaarmee kui
vabastajast natsi terrorirežiimist. Kaine eesti rahva suhtumist
mõlema okupandi vabastajarolli iseloomustas Saksa okupat-
siooni ajal rahvasuus levinud lööklause: „*Meid röövel päästis
röövli käest!*”

Selleks, et viia inimkaotused üle mõõdetavate kaotuste
ühisnimetaja alla, on soovitav kasutada ühise meetoodikana Läti
Teaduste Akadeemia majandusinstituudi teadlaste valemit, mil-
le ühikuks on inimaasta. Valem on selline: $SI + Ili + Gi \cdot Ki \cdot A = CVi$.
Universaalne valem, mis annab ühe inimese väärtuse
ühiskonna jaoks sõltuvalt tema haridusest, tööeast, tööjõudlu-
sest, sotsiaalsetest kulutustest tema üleskasvatamiseks jms.³⁸
Selle valemi järgi on tehtud Läti kolleegide analüüs 14. juunil
1941 küüditatud **15 336** inimese demograafilist struktuuri ar-
vesse võttes. Tulemuseks saadi kaotusena **586 000** inimaastat.
Kui kanda sama meetoodika üle Eesti juuniküüditamise ohvrite-
le, keda 26. mail 1941 Moskvast NKGB 3. osakonnas fikseeriti
arvuga 14 471³⁹, siis oleksid Eesti võimalikud kaotused selle
operatsiooniga umbes **550 000** inimaastat.

Meie kolleegid Läti Vabariigist on taastanud valitsuskomis-
joni töö okupatsioonikahjude ja kaotuste hindamiseks ja uuri-

³⁸ Ущерб нанесенный Советским Союзом странам

Балтии. Технология определения человеческой ценности. Janis Pocs.
Riia rahvusvaheline konverents 17 – 18.06.2011. Riia, 2011.

³⁹ Vene Föderatsiooni Riiklik Arhiiv ГАРФ ф. 9479, n. 1 с, s.87, lk 189.

mistöödega meist kaugele ette jõudnud. Töösse on haaratud Läti Teaduste Akadeemia parimad teadlased nagu näiteks akadeemik, demograafiaprofessor Peteris Zvidrinš. Koos teiste juhtivate Läti majandusteadlaste ja ajaloolastega esitasid nad 17.–18. juunil 2011 Riias toimunud seitsme riigi konverentsil, mis oli pühendatud Balti riikidele tekitatud nõukogude okupatsioonikahjude hindamisele, suurima osa teaduslikest ettekannetest. Professor P. Zvidrinši esialgsel hinnangul on Läti Vabariigi otsesed demograafilised kaotused viiekümne okupatsiooniaasta tulemusena enam kui **10 miljonit inimaastat**.⁴⁰ Suurima osa annavad Läände põgenenud u. 200 000 lätlast. Aga lõpetamata on antud metoodika järgi Saksa armees ning Punaarmees langenute osa üldistes inimkaotustes.

IV. Inimkaotused maakonna ja valla tasemel

Inimkaotused maakonna ja valla tasemel lisame selleks, et saaks selgemaks kolme okupatsiooni ajal toimunud kuriteod, mis põhjustasid ränki kaotusi eesti rahvale. Valla kui kõige väiksema omavalitsuse üksuse kohta mitmete koduloouurijate kogutud andmestik arhiividokumentidele lisatuna, annab küllalt täpselt edasi traagilised sündmused lähiajaloost. Selliselt esitatud faktide järgi on võimalik anda hinnang ja üldistus kogu rahva käitumisele okupatsioonivõimude surve all ning paremini mõista Eestis toimunud vastupanuvõitlust võõrvõimu vastu. Eesti rahva vabadusvõitlus ei tohi ununeda. Võitluses langenud sangarid väärivad austust riigi poolt ja mis tahes väline surve ei tohi mõjutada meie hinnangut Eesti eest võidelnud meestele.

⁴⁰ Ущерб в области демографии причиненный Латвии в результате прямых действий советской власти Peteris Zvidrinš. Riia konverents 18. – 19. juunil 2011.

1. Saaremaa inimkaotused

Täpsema selguse saamiseks Eesti inimkaotustest läbi kolme okupatsiooni lisame ülevaate põhjalikumalt läbi uuritud Saaremaa ning Virumaalt Palmse valla inimkaotused. Tänu Saare maakonna Memento liikmete aktiivsele uurimistööle on ORURK-i komisjon ja Memento organisatsioonid avaldanud mitmeid publikatsioone, mis kinnitavad kommunistliku terrori mitmekordselt suuremaid inimkaotusi Saaremaal võrreldes natside kuritegudega. Aastate 1940 – 1953 kohta on kahe Nõukogude okupatsiooni ohvrite arv Saaremaal **7373** inimest, neist **4906** esimese okupatsiooni ühe aastaga ning **2467** teise okupatsiooni ajal. Natsi-Saksamaa kolm aastat kestnud okupatsiooni tulemuseks saab nimetada ohvrite arvuks mitte rohkem kui 1300 inimest. Nende seas on ka Sõrvest Torgu ja Salme valdadest sõja jalust sundevakueeritud, kellest paljud hukkusid sõjast laastatud Saksamaal. Tagasi jõudis pärast sõda **520** inimest. Ohvrite hulka on arvestatud **499** Saksa okupatsioonivõimude poolt 1941. aastal vahistatud saarlast. Kuid **120** isikut nende seast vabastati pärast lühiajalist vangistust süütõendite puudumise tõttu, **269** said vangistuse kahest kuust kuni kolme aastani ja **110** said surmaotsuse.⁴¹ Võrreldes Saksa okupatsiooni aja vangistatute statistikat NKVD haardesse sattunud tuhandete Saaremaa poliitvangide ning deporteeritute juurdlustoimikutega, torkab silma drastiline erinevus karmide otsuste arvestuses. Esimese Nõukogude okupatsiooni sadade saarlastest poliitvangide seast leidis riiklik komisjon ORURK umbes 5-6 vabaks lastud vang. Lühidalt kokku võttes oli süüdistustest vabastatud 1% kommunistide ohvritest ja samal ajal aasta hiljem natsismiohvritest Saaremaal enam kui 20% esialgselt vahistatutest said vabaks. Kokku hukati või surid vangistuses **337** (334) Saaremaa päritoluga natsiterrori ohvrit. Saksa okupatsiooni võimude poolt õigeksmõistetute hulgas oli erandlikult mitu eelmiste punaokupantide ajal hävituspataljoni arvatud meest, kelle

⁴¹ ERA fond R-64, n. 1, s. 88.

puhul tuvastati juurdlusel, et nad sõjategevusest osa ei võtnud ning olid käsu korras liikmeks saanud. Need juhtumid tõestavad, kui väär on siiani levitatud ja ilmselgelt punaideoloogiast säilinud arusaamine juurdluseta toimunud massilistest hukkamistest Saksa okupatsiooni esimestel kuudel. Vabastatute näitena on meie uurimustes nimetatud 19-aastast Kuressaare tööstuskooli õpilast Paul Pead, 25-aastast autobaasi töölisi Nikolai Kollomit ja 30-aastast vangivalvurit Kirill Raudseppa. Need näited lükkavad ümber arusaama valimatust terrorist Eestis Saksa okupatsiooni ajal. Tsiteerime veel kord 19-aastase õpilase **Paul Pea** vabastamistotsust:

*„Oli mobiliseerituna hävituspataljonis, võttis osa haaran-gutest ja ka sõjategevusest Saksa sõjavägede vastu. Aktiivsust ei näidanud. Kommunistlikesse organisatsioonidesse kuulunud ei ole. Kommunistlikku meelsust ilmutanud ei ole.”*⁴² Lisada võiks meie hulgast lahkunud auväärse ajaloodoktori Vello Helgi selgitust Herbert Lindmäe Suvesõja raamatuile. Vello Helk juhtis tähelepanu sellele, et sõja ajal kehtivad **sõjaseadused** ja me ei saa hinnanguid anda minevikus toimunud vägivalla kohta üksnes rahuaja seadustest lähtuvalt. Traagilise näitena sõja ajast võib nimetada vahejuhtumit Kuressaares detsembris 1941. Linnas pargis toimunud tulistamises sai haavata üks saksa sõdur ja vastuseks lasksid okupatsioonivõimud maha kümme kommunistliku meelsuse pärast varem vahistatud poliitvangi. Hilisema tavapärase uurimise ja kohtuotsusega oleksid nad võinud saada kas mõne kuu ulatusega, või siis paariaastase vangistuse, nagu juhtus nende 269 poliitvangi puhul, kes olid natsiokupatsiooni ajal Saaremaal vahistatud.

Esimese Nõukogude okupatsiooni Saaremaa ohvrite loetelus on 181 mõrvatut, 579 juuniküüditatut, 668⁴³ järelküüditamise ohvrit, sundmobilisatsiooniga Venemaale viidud 3087 meest, tegeväelastena viidud 229 meest, teadmata kadunud 102 isikut

⁴² ERA fond R-64, n.1, s, 88, lk. 87.

⁴³ Saaremaa inimkaotused esimese Nõukogude okupatsiooni tagajärjel. Juta Vessik, Peep Varju. ORURRK-6a.Tartu, OÜ Ignats, 1997.

ja seoses ametikohuste täitmisega Venemaale viidud 60 inimest. Kokku 4906 ohvrit.

1.	14. juunil 1941 küüditatud Venemaale	579
2.	1. – 3. juulil 1941 küüditatud naised ja lapsed	435
3.	1. – 3. juulil 1941 vahistatud mehed	233
4.	Tegevväelastena Venemaale viidud mehed	229
5.	Sundmobilisatsiooniga Venemaale viidud	3087
6.	Teadmata kadunuks jäänud	102
7.	Seoses ametikohustuste täitmisega Venemaale viidud	60
8.	Mõrvatud Saaremaal 1941. Aastal	181
9.	Esimese Nõukogude okupatsiooni ohvrite arv kokku	4906

Teise Nõukogude okupatsiooni suurimad kaotused andis 25. märtsil 1949 toimunud küüditamine 1055 ohvriga, kes loomavagunites Siberisse toimetati.⁴⁴ Neile tuleb lisada 257 nimekirjadesse kantud saarlast, keda operatsioonipäevil kätte ei saadud. Neist said lindpriid, keda pidevalt jälitati ning tabamisel Siberisse järele saadeti. 2002. aasta seisuga oli riiklikul komisjonil ORURK-il teada 1020 inimest, kes olid Saaremaal vahistatud aastail 1944 – 1953 poliitiliste süüdistustega. Neile tuleb lisada teistkordselt Siberisse saadetud juuniküüditatud, kes olid sundasumiselt Kirovi oblastist kodumaale põgenenud. Saarlasi oli nende seas 109 inimest ja 62 neist olid lastena küüditatud. Nüüd tuli ikka veel alaealistel vangidena tapi korras läbi Venemaa vanglate tagasi pöörduda sundasumisele, et 1941. aastal määratud 20-aastast karistust täielikult ära kanda. Metsavendade lahinguis pärast sõda langenud vabadusvõitlejaid-saarlasi on teadaolevalt 26 inimest.⁴⁵

⁴⁴ Saaremaa inimkaotused Saksa okupatsiooni ja teise Nõukogude okupatsiooni aastail 1941 – 1953. Juta Vessik, Peep Varju. Saaremaa Memento raamat. Tartu, 2002.

⁴⁵ Vt viide 25.

Kokkuvõtteks saame teise Nõukogude okupatsiooni ohvrite arvuks Saaremaal **2467** inimest.

1.	Vahistatud aastail 1944 – 1953	1020
2.	25. märtsil 1949 küüditatud	1055
3.	Märtsiküüditamise eest põgenenud lindpriid	257
4.	Teistkordselt vahistatud 1941. aasta juuniküüditamise ohvrid (põgenikud)	109
5.	Metsavõitlustes aastail 1944 – 1953 langenud	26
6.	Teise Nõukogude okupatsiooni ohvrid kokku	2467

Saaremaal kahe Nõukogude okupatsiooni kümne aasta inimkaotuste summaks saame 7373 inimest. Võrreldes Saaremaa rahvaarvuga 53 376 elanikku 1940. aastal, saame inimkaotuste suhtarvuks kuni **14%** maakonna rahvastiku arvust.

2. Palmse valla inimkaotused

Palmse valla inimkaotustest saab anda täpse ülevaate lisaks arhiividest kogutud andmetele kohalike koduloouurijate materjale kasutades. Õigel ajal kohalike inimeste mälestusi ja teadmisi fikseerides, saavad selgeks toimunud traagiliste sündmuste kohta arhiividokumentides varjatuks jäänud asjaolud. Koduloouurijatest nimetan koduperenaist Liine Lillemaad Võsult, tema juristi haridusega tütart Mari-Anne Heljast, Ilumäe külvanemat Villu Jahilod ja tema kaaslast kirjanikku Jaan Kruusvalli; Käsmust Karl-Gustav Kristenpruni ja meremehe perekonnast 1944. aastal lapsena Soome põgenenud Olavi Soomanit ning tuntud spordiajaloolast Olaf Langseppa Tartust.

2.1. Nõukogude okupatsioon

Palmse valla inimkaotuste kohta Nõukogude okupatsiooni aastail saab tuua sellised andmed:⁴⁶

1.	Rahvaarv 1. septembril 1940	2651
2.	Vahistatud esimesel okupatsiooni aastal	21
3.	Küüditatud Venemaale 14. juunil 1941	23
4.	Punaarmeesse sundmobiliseeritud 1941. aastal	36
5.	Mõrvatud metsavõitlustes aastail 1941 – 1951	22
6.	Põgenesid Läände kommunistliku terrori eest	172
7.	Vahistatud teise Nõukogude okupatsiooni aastail 1944 – 1951	106
8.	Küüditatud Siberisse 25. märtsil 1949	135
9.	Inimkaotused Nõukogude okupatsioonidega	515

Kokku on Palmse valla Nõukogude okupatsioonide inimkaotused **515** inimest, ehk **19.4%** kogu elanikkonnast. Koduloourijate talletatud mälestustest saame teada, kes olid need inimsusevastastes kuritegudes osalenud kohalikud juunikommunistid. Kõhklemata võõrvõimu teenistusse läinud olid valdavalt algharidusega ja kindla töökohata juhutöölised. Nii mõnigi neist oli olnud seotud spionaažiga Nõukogude Venemaa kasuks ja andis edasi infot Narvast tulnud kurtumma või poolpimedat mänginud kullerile. Sellist salakullerit on suurepäraselt kirjeldanud vene kirjanik, meie Siberi saatusekaaslane 1941. aastast Vadim Makšjev Kiviõlist. 2016. aastal ilmus Eestis E-raamatuna tema jutustuste kogu „*Damoklese mõõk*”, milles on novell „*Äikese eel*”. Novelli peategelane on Kiviõlis 1940. aasta juunis valitsusevastase demonstratsiooni peaorganisaator, kes viis aastat varem oli ringi liikunud almust palunud

⁴⁶ Kommunistide kuritegudest Palmse vallas. Peep Varju. Rakvere Memento koguteos „Mälestuseks teile kõigile”. Koost Õilme Nurk. Rakvere, 2001.

kurtumma hulkurina. Palmse vallast oli Eesti poliitilise politsei järelevalve all olnud 1940. aastal esimeseks punavallavane- maks määratud Rudolf Leemets. Tema kohta leiame arhiivist poliitilise politsei märkuse 1938. aastast kui isikust, kes on andnud edasi spionaažiandmeid Venemaale, kuid viimastel aastatel aktiivsust polevat näidanud. Juuniküüditamisel osalenud ja hävituspataljoni võitlejana haaranguil tegutsenud ning 14. juulil 1941 Palmse vallamaja lahingus metsavendadega võidelnud R. Leemets ei jõudnud Venemaale põgeneda. Oma- kaitse ülevaates Virumaa suvesõjast kirjutatakse, et metsaven- nad vahistasid koos R. Leemetsaga 12–14 punategelast ja sõi- dutasid nad veoautoga Rakvere vanglasse eeluurimisele. Erandlikult olevat Võsu mehed pärast kinnivõtmist punasele vallajuhile keretäie peksa andnud. Saksa okupatsioonivõimud mõistsid Rudolf Leemetsale kolm aastat vangistust ja ta suri vangistuses 1944. aasta talvel. Palmse valla esimeseks nõuko- gude miilitsaks augustis 1940 määratud Arend Lilleberg oli neljaklassilise haridusega juhutöoline. Külarahvas mäletas vaid mõnda episoodi, kus ta olevat vabariigi aastail tööd teinud. Eesti Vabariigis karistati teda 1935. aastal huligaanse käitumise eest kolmekuulise vanglakaristusega. 1940. aastal uuele võimu- le täidetud ankeedis nimetas ta ise seda *karistuseks pahempool- se riigivastase tegevuse eest*. A. Lilleberg soovis kohe osa saa- da soodustustest, mida uus võim heldelt jagas ja kirjutas taotlu- se nn maatameestele antava toetuse saamiseks. Üllataval kom- bel ei olnud uue võimu kohalikud toetuse jagajad veel piisavalt poliitiliselt haritud ning lükkasid taotluse tagasi märkusega: „*Ei ole maatamees, vaid on juhutöoline*”. Kriminaalset tege- vust jätkas nõukogude miilits kohe pärast ametisse saamist. 22. septembril 1940 lasti õhku Ilumäe koguduse liikmete ane- tustega püstitatud Vabadussõja mälestussammas. Kohalikud *juunikommunistid* sooritasid kuriteo sel hetkel, kui rahvas pä- rast jumalateenistust väljus kirikust. Rahva mälu fikseeris kur- jategijate nimed: Jüri Kaljas Sagadist, miilits Arend Lilleberg ja vennad Leemetsid Võsult. Tänu kohalike poisikeste vahelese- gamisele kuriteo ettevalmistamise eelõhtul, ei õnnestunud

sammast täielikult purustada. Kolmeks tükiks purunenud mälestusmärgi peitsid Ilumäe talumehed samal ööl. 49 aastat hiljem, oktoobris 1989 avati ja õnnistati rahvarohke mälestustsereemooniaga Ilumäe kiriku ees taas vana mälestussammas koos mälestustahvlitega kõikidele ohvritele alates Esimeses maailmasõjas langenutest kuni viimaste võitlejateni 1950-te aastate metsalahinguis.

14. juunil 1941 toimunud massilise küüditamisega põhjustatud vapustus viis mehed metsa ja algas relvastatud vastupanuvõitlus. Enne seda oli toimunud mõni rahumeelsem kokkupõrge punavõimu pooldajate ning eestimeelsete meeste vahel. Rahva mälus on säilinud juhtum puude lõikamise talgutest Eru metskonnas, kui peksti läbi kolm uue võimuga liitunud meest: A. Sutermae, A. Palmisto ja K. Pruuli. 14. juuni genotsiidi- ja sõjakuritegu ning nädal hiljem alanud sõda muutis kõik. Palmse vallas viidi vägivaldselt Venemaale kuus peret 23 inimesega, nende seas oli 14 last. Ellu jäi neist kolm: pärast sõda pääsesid kodumaale tagasi kaks orvuks jäänud last ja Sagadi konstaabli Arthur Kүүra abikaasa pr. Olga Kүүra. Kuriteo läbiviijad olid: operatsiooni juht KGB leitnant V. Meriotšajev, KGB seersant S. Andrejev, KGB seersant Pjotr Vödra, KGB seersant Ivan Titov ja kohalikud teejuhid: partorg Erich Leemets, valla täitevkomitee esimees Gustav Liholm, täitevkomitee aseesimees Jüri Kaljas, miilitsad Leonti Neeme ja Adolf Vint. Lisaks veel: Viru maakonna esindajad Jaan Kurn, sm. Veintrop Väike-Maarjast, sm. I. Sihiveer, Vassiili Rumjantsev, Ants Malvit ja üks punaväe sõdur iga küüditajate grupi kohta.

Palmse vallas viidi küüditamise operatsioon läbi hilinemisega ja kiirustades, sest Eestisse toodud KGB kõrgema kooli Leningradi filiaali kursant seersant P. Belov kaotas varahommikul Kadrina teel küüditamise dokumendid ning Kundas asunud operatiivgrupi juht leitnant V. Meriotšajev oli sunnitud tema kõne peale hommikul kell 6.30 kohale sõitma dokumente otsima. Tulemusteta otsingute tõttu jäi küüditamata 22-aastane **Valdur Kivimäe** ja *põhitööle* mitu tundi hiljaks jäänud V. Meriotšajev kiirustas Vösole. Esmalt arreteeriti Sae talust ain-

sana peremees Paul Greenvaldt ja toimetati lähedal asuvasse vallamajja kasutades ära naabertalust saabunud piimaveovankrit. Nimekirjas olnud Pauli vanemad, vanapaar Marie ja Gustav Greenvaldt jäid maha, läbiotsimine tehti pealiskaudselt ja kohustuslik talu vara üleskirjutamine jäi tegemata. Formaalselt vormistati siiski akt, milles pandi kirja vaid üks hobune. Hiljaks jäänud küüditajad kiirustasid nüüd Pällo talu peret ära viima ja ka rannakülast Pedassaarest pärit Rudolf Kuutmaa pere oli veel puutumata. Pedassaares selgus, et peremees oli varahommikul kodunt lahkunud. Viie lapse ema Juliane Kuutma keeldus kategooriliselt asju pakkimast ja ilma meheta lahkumast ning lõpuks toimetati ta vägisi küüdiautosse, nagu selgus Viru maakonna küüditamise üldjuhile KGB leitnandile Gusseville esitatud V. Meriotšajevi ettekandest. Samasuguse ettekande kirjutas ta ka kursandi P. Belovi ülemale nooremleitnant B. Iljinile. Meremees Rudolf Kuutmaa põgenes 1944. aastal Rootsi. Kõik kuus Kuutmaa pere liiget surid nälga Medvedka külas Tomski oblastis. Kaks väikelast hukkusid juba surmateekonnal enne sundasumise elukohta saabumist. Need olid 9-kuune Mall ja 2-aastane Kulle, sest kohale saabumise järel komandandi koostatud nimekirjas neid lapsi ei olnud. Nii-samuti hukkus küüдитеel vähemalt 30 Virumaalt küüditatud väikelast. Viimane dokument, milles olid fikseeritud Malle Kuutmaa ja Kulle Kuutmaa nimed, on saateleht kolme perekonna 13 liikme nimedega. Saatelehega andis Rakvere raudteajaamas Palmse valla küüditajate juht V. Meriotšajev ohvrid üle küüdirongi ülemale. Saateleht kolme perekonna kohta oli kiirustamisest tingitud segaduse tõttu pandud koos mitme muu teiste perede dokumentidega Sevurallagi vangilaagrisse saadetud Paul Greenvaldti toimikusse.⁴⁷ Tulemuseks oli see, et info Palmse vallast Siberisse sundasumisele saabunud perede kohta jäi puudulikuks. Pärast sõda otsis KGB mitu aastat ammu Siberis nälga surnud ja ärakaotatud ohvreid nii Eestist kui ka Siberi kolmest oblastist: Tomskist, Novosibirskist ja Kemerovost.

⁴⁷ ERAF, fond 2M/O, s. 2595.

Pärast sõda tuli A. Lilleberg Eesti Laskurkorpuse poliitjuhi-
na ja kapteni auastmes Palmse valla partorgiks. Lääne-Viru
Maa-arhiivist on võimalik leida dokumente sellest, kuidas nõu-
kogude võimu kohalikud organisaatorid partorgiga eesotsas
vangistatute ja küüditatute vara omavahel jagasid. 20. detsemb-
ril 1944 koostati valla uusmaasaajate nimekiri, kuhu kanti par-
torgi ema Anna Lillebergi ja töövõimetuks tunnistatud õe Paula
Lillebergi nimed koos teiste nõukogude võimu pooldajatega.
1946. aasta aprillis taotles partorg vallalt emale Siberis hukku-
nud Karl Heige perekonna hooneid ja maad, kuigi emal oli
elumaja olemas. Saanud vallast eitava vastuse, saatis
A. Lilleberg kaebuse Virumaa Täitevkomiteele ja ENSV Mi-
nistrite Nõukogule. Ainus ellujäänud K. Heige perekonnast ja
orvuna Siberist 1946. aastal koju pääsenud 12-aastane Astrid
Heige sai isakodus elada vähem kui aasta. Pärast tädri surma
1947. aastal aeti 12-aastane laps majast välja ja elumaja anti
üle Võsu koolile.

Pärast 1949. aasta märtsiküüditamist kirjutas A. Lilleberg
valla täitevkomiteele 13. aprillil järgmise avalduse: „*Palun an-
da väljasaadetud kod. Brendeli maja minule, kuna nimetatud
maja seisab praegu kasutamata*”. Päev hiljem, 14. aprillil kir-
jutab partorgi eeskujul valgete Loodearmeest Eestis nn Nanseni
passiga kodustatud Andrei Safonov avalduse: „*Endise omaniku
Vollmanni vana maja ja laut jätta minule, kasutan juba 18 aas-
tat, kuna minul vastavad hooned puuduvad*”. Kolmas võõra
vara ihaldaja Joosep Einholm kirjutas 11. aprillil 1949 sellise
avalduse (kirjaviis muutmata): „*Palun mulle määrata Lilleste
talu, mis asub Võsu külas palmse vallas kasutamiseks. Kunni
kalasi (pro kolhoosi) asutamiseni olen nõus astuma kalasi koos
taluga*”. 1945. aastal vahistatud taluperemees Viljar Lilleste
kohta andis A. Safonov laimavaid ja väljamõeldud, NKVD
eeskirjadele vastavaid tunnistusi. Need tunnistused põhjustasid
süüdimõistmise §58-1 järgi ning 10+5 aastat vangistust surma-
laagris Norilskis. Aasta hiljem oli umbes tuhandest Eestist too-
dud poliitvangist Norilskis ellu jäänud paarkümmend ja tänu
tubli töömehe oskustele oli ellujäänute seas Viljar Lilleste.

1957. aastal sai ta kodumaale tagasi ja nüüd me teame täpselt ellujäänute mälestustele toetudes, kuidas nõukogude terrorirežiim viis hävingule 20% Palmse valla elanikest. Hävitati võimekam, haritud ja edukas osa valla elanikest. Nende kõrvaldamisega otsekui raiuti maha pea elavalt organismilt. Rannaküla Võsu hävingust teeb Mari-Anne Heljas järgmise kokkuvõtte:

*„Kokku oli kommunismiohvreid Võsult 77 inimest, kellest hukkusid 30. Nad olid viidud tingimustesse, kus valitsesid pakane ja nälg. Ellu jäid vaid need, kes jõudsid vastu pidada Stalini surmale järgnenud amnestiani. Võsu küla kaotused olid veelgi suuremad. Hirmust Nõukogude okupatsiooni ees põgenesid 1944. aastal eksiili, kes vähegi said. Nimetatud kaotuste hulka on jäänud arvamata noormehed, keda sunniviisil värvati okupantide armeedesse ja kes hukkusid tööpataljonides või langesid rindel. Kes siia jäid, otsisid töökohad linnades, kuna nende vara oli natsionaliseeritud ja eraettevõtlus ning mereleminek keelatud. Rannakülas ei olnud enam võimalik ennast ja oma peret elatada. Sajandite jooksul väljakujunenud toimiv külakeskkond ja majanduselu oli hävitatud”.*⁴⁸ Lääne-Viru Maa-arhiivis leidub dokumente sellest, kuidas pärast märtsiküüditamist nõukogude aktivistid ära viidud inimeste vara karistamatult omastasid. Kolmeliikmeline komisjon koosseisus: valla täitevkomitee esindaja, külanõukogu esimees ja külavolinik oli määratud vara üles kirjutama, et saaks realiseerida riigi tuludesse. 26. märtsil 1949 pani komisjon kirja Lilleste pere koduse vara, kokku 103 nimetust, hinnates kõik asjad kõlbmatuks ja hinda märkimata. Kuni maakonna täitevkomitee erikorralduseni anti kogu vara hoiule komisjoni liikmele Vaike Koslovale, külavanemale, kes oma allkirjaga kinnitas, et on hoiatatud vastutusest vara puutumatus eest kriminaalkoodeksi §116 järgi. Külarahva mälu fikseeris aga, et Saksa okupatsiooni ajal hukatud hävituspataljoni mehe Gustav Liholmi tütar Vaike Koslova vedas hiljem *kõlbmatu* mööbli naabertalust oma koju

⁴⁸ Võsu rahvas ja tema lugu. Mari-Anne Heljas. Kirjastus Grenader. Tallinn, 2009.

Simunale. 21. aprillil 1949 koostatud aktiga anti Palmse valla täitevkomitee jaotuskava alusel Viljar Lilleste Külaotsa talu majapidamisest 18 nimetust põllutööriistu ja loomad (hobune, lehm, vasikas, lammas, lambatall ja kukk kanadega) üle äsja loodud kolhoosile „1. Mai”. Nii tassiti laiali Siberisse küüditatud tubli eesti talupere vara.

2.2. Saksa okupatsiooni inimkaotused Palmse vallas

1.	Vahistatud Saksa okupatsiooni aastail 1941-1944	34
	neist hukati või hukkusid vangistuses	20
2.	Mõrvatud Saksa okupatsiooni aastail	9
3	Teadmata kadunuks jäänud (tapetud)	7
4.	Võitlustes Saksa ja Soome armees langenud	19
5.	Saksa okupatsiooni inimkaotused kokku	69

Natside kuritegudest põhjustatud inimkaotused **69** inimest moodustavad **2,6%** Palmse valla sõjaeelsest elanikkonnast. Inimkaotustest on välja jäänud 1941. aastal Venemaale põgenenud juunikommunistid, hävituspataljonimehed ja nende pere liikmed. Suurem osa neist pöördusid pärast sõda tagasi ja üldpilti nad muudavad vähe. Natsiokupatsiooni ohvritest suurem osa oli seotud esimese Nõukogude okupatsiooni terrorirežiimiga, milles nad olid aktiivsed osavõtjad ja neil ei õnnestunud Venemaale põgeneda. Tapmistega hävituspataljoni operatsioonidel ja vahistamiste ning küüditamise abistajatena olid nad ära teeninud rahva viha ja põlguse. Haarangul 16. juulil 1941 tapeti taluperenaine Alide Heinsaar, kes oli metsas toitu viimas ennast varjanud meestele. Virumaa arhiivi surmaregistris on surma põhjusena fikseeritud: „*bolševike poolt täägiga tapetud*”. Teine NKVD hävitusgrupi või hävituspataljoni ohver oli puujalaga invaliid Joosep Vaba. Järgmine ohver oli Palmse vallamaja 14. juuli lahingus haavata saanud metsavend August Kaljuvee. Ta suri Rakvere vanglas 25. juulil 1941 piinamiste tagajärjel.

Metsavendadega peetud Palmse vallamaja lahingus õnnestus kohalikel hävituspataljonimeestel pääseda, sest piirivalveväed jõudsid neile appi tulla. Aga punaterroristid ei julgenud enam metsas üksikuna asuvat vallamaja valvata ning põletasid samal ööl maja maha, hävitades ühtlasi valla arhiivi ja muu vara. Seejärel kolis hävituspataljoni grupp oma staabi Võsule, kuid külastaski ei tundnud nad end ohutult. Vastasmajas elanud tähelepanelik Liine Lillemaa, oma küla kroonik, pani tähele, kuidas hiilisõhtu hämaruses täies relvis hävitajad kuhugi minema hiilisid. Augustikuu algul põgenesid terroristid Loksale ja sealt edasi Tallinna, kus lõppes nende võitlus. Laevale pääsesid ja põgenesid Kroonlinna kaks meest: Erich Leemets ja Jüri Kaljas. Teised matsid maha oma dokumendid ja tunnusmärgid ning püüdsid seejärel varjata end Tallinnas sugulaste juures või proovisid isegi Omakaitse staabis registreerida ennast vabatahtlikena. Kõik vahistati, tehti põhjalik juurdlus nii Tallinnas kui ka Palmse vallas. Teinud kindlaks nende osavõtu hävituspataljonides, hukkasid Saksa okupatsioonivõimud terroristidena sõjakuiritegusid sooritanud Johannes Leemetsa, Endel Leemetsa, Voldeemar Leemetsa ja Gustav Liholmi. Võsul varem vahistatud Rudolf Leemets sai kolm aastat vangistust ja suri vangistuses Tallinnas 28. veebruaril 1944.⁴⁹

Kohaliku rahva meelsuse selgituseks Saksa okupatsiooni ajal tuleb lisada, et Palmse vallast oli pärit **83** võitlejat Soome armees. Nad põgenesid Saksa mobilisatsiooni eest salaja üle mere vennasrahva juurde võitlema meie ühise vaenlase vastu, eelistades okupatsioonivägedele vaba Soome armeed. Neist **viis** on langenud rindel, kolm pärast sõda metsavõitluses 9. juulil 1945, osa lahkus põgenikena vabasse maailma ja ülejäänud said kodumaale tagasituleku eest vangistuse N. Liidu sunnitöölaagrites süüdistusega nõukogude isamaa reetmises.

Punkrilahingus 9. juulil 1945 Sagadi-Metsanurgas oli kaheksa langenud metsavenda, neist üks naine, kes võttis lahingu

⁴⁹ Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941-1944. lk 156, 161. Indrek Paavle. Tartu, 2002.

vastu.⁵⁰ Tänu Lahe külast pärit Lonny Vaarmetsale ei õnnestunud Peipsi tagant toodud KGB agendi ja kogenud provokaatori Albert Vahtruse plaan vahistada purju joodetud võitlejaid. Varahommikul kainena vahipostil valves olnud taluperenaise automaadivalangud hävitasid kaks vaenlast. Need olid piirivalveüksuse ülem leitnant Savtšenko ja üks seersant. Sama piirivalve ehk NKVD üksus oli 5. juunil 1945 Virumaal Männiku külas Koitla talus tapnud sünnipäeva pidanud 14 tsiviilisikut, neist 8 naist ning talu maha põletanud. Okupantide sõjakuriteo põhjuseks võib arvata seda, et piduliste seas olid talutöodes pererahvast abistanud metsavennad. Nüüd tabas kurjategijaid karistus lahingus langenud eesti taluperenaise relvast. Ebavõrdses lahingus hukkusid kõik vabadusvõitlejad. Mehed põlesid tuhaks leekkuulidega süüdatud punkris täpselt samuti, nagu oli tehtud Koitla pere rahvaga kuu aega varem. Ainsana lebas lahinguväljal punkri ees Lonny Vaarmetsa surnukeha, nagu oli kinnitanud tookord Palmse valla täitevkomitee esimees Leonhard Neeme. Taasvabanenud Eestis püstitasid kohalikud elanikud Esku kalmistule 1994. aastal mälestusmärgi tekstiga: „IGAVENE AU TEILE. Nad ei alistunud. Vabana elasid, reetmisel hukkusid”.

V. Kokkuvõte

Käesolevasse töösse Eesti inimkaotustest pool sajandit kestnud okupatsioonide ajast on koondatud informatsioon väga paljudest uurimustest ligi kolmekümne aasta jooksul. Neid uurimistöid viis läbi 1992. aastal asutatud Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon (lüh ORURK) Riigikogule aruandeid esitanud komisjonina 12 aasta jooksul. Riikliku komisjoni lõpparuande esitamise ajal Riigikogule 2004. aastal oli avaldatud 25 trükist ja aasta hiljem trükiti ko-

⁵⁰ Mets on vend. Jaan Kruusvall, Villu Jahilo. Dokumentaaljutustus metsavendlusest Palmse vallas ja ümbruskonnas. Tallinn, 2006.

misjoni aruanne Valge Raamat eesti, inglise ja vene keeles. Seejärel jätkas ORURK-i meeskonna liikmetest moodustatud Sihtasutus Valge Raamat riikliku komisjoni teostatud uurimuste publitseerimist ja uute teemade edasist uurimist. 2015. aastal avaldas SA Valge Raamat kogu uurimistööde sarja 41. trükisena Herbert Lindmäe üheksanda Suvesõja raamatu „Suvesõda Harjumaal 1941”. Samal ajal tegelesid aktiivselt lähiajaloo uurimisega mitmed okupatsioonide läbi kannatanute ja vastupanuvõitlejate organisatsioonid nagu Eesti Memento Liit, Eesti Vabadusvõitlejate Liit, Eesti Endiste Poliitvangide Liit, Soome Sõjameeste Eesti Ühing, Eesti Natsismiohvrte Ühing jt. Osa neist uurimistöödest on väga täpsed ja põhjalikult läbi uuritud algallikatele toetuvad publikatsioonid, nagu näiteks massilised küüditamised Eestist 14. juunil 1941 ja 25. märtsil 1949. Sama võiks kinnitada Eesti vabaduse eest langenute kohta Suvesõjas 1941 ja Eesti kaitselahingutes 1944. aastal ning Soome armees ja metsavõitluses langenud võitlejate kohta. Vähem täpsed on paljud Nõukogude okupatsiooni perioode kirjeldavad uurimused kas puudulike algallikate tõttu, Venemaa arhiivides salastatud ning uurijatele kättesaamatute dokumentide pärast või väärinfoga küllastatud poliitvangide jälitustoimikutest vms propagandistlikust desinformatsioonist kogutud andmebaasid. Kaasaja uurijatele on sellise dokumentatsiooni mõistmine suureks probleemiks, sest neil puuduvad vajalikud praktilised elukogemused mõistmaks kuritegeliku nõukogude süsteemi olemust. Kui väärinfo lahtimõtestamiseks saab meie põlvkond toetuda sadade ja tuhandete saatusekaaslaste elukogemustele, siis info täielik puudumine või salastatus ei anna mingit võimalust tõsiselt uurimistööks. Üks selline teema on sundmobilisatsiooniga vägivaldselt sõjasuvel 1941 Venemaale surmalaagritesse viidud **41 847** Eesti kodaniku saatatus. Nõukogude okupatsioonivõimude suurim genotsiidi- ja sõjakuritegu eesti rahva hävitamiseks ongi varjamise eesmärgil täielikult salastatud. Ometi on suutnud seda teemat edukalt uurida Eesti Memento Liidu ajaloo-toimkonnast võrsunud Eesti Represseeritute Registri Büroo ligi kolmekümneaastase järjekindla tööga. Äsja ilmunud neljas ni-

mekirjaraamat sarjast „Eestlased Vene sõjaväes 1940 – 1945” (R-12) annab ulatusliku statistika **71 392** sõjaväelase kohta, kes okupatsiooni ja sõjaaastail 1940 – 1945 olid mingil viisil seotud Punaarmeeaga. Nende seas on need samad 41 847 1941. aasta sundmobiliseeritud oma puudulike ja ebatäpsete isikuandmetega, kuid nüüd väärtusliku andmebaasina täpsemaks saanud ja edaspidiseks uurimistööks vajalik info. Edasine uurimistöö edukus sõltub nüüd sellest, kas Eesti riik soovib meie inimkaotuste täpseks selgitamiseks kaasa aidata. Juba paarkümmend aastat tagasi alustas ORURK-i komisjoni esimees Vello Salo uurimistööd ühtse Eesti inimkaotuste registri koostamiseks. Lisaks paljudele eri kategooria uurimissuundadele oli tookordse Eesti Riigiarhiivi salajases eriosakonnas kartoteek u 850 000 isiku andmetega. Nende andmete kogumist oli alustanud Eesti Vabariigi Poliitiline politsei, seejärel 1940. aastal võimu haaranud N. Liidu repressiivorganid ja 1941. aastal uued natsi-Saksamaa okupandid. Sõja aastail jätkasid NKVD organid Venemaa tagalas nn sotsiaalselt ohtlike isikute kartoteegi koostamist ja pärast Eesti taasokupeerimist 1944. aastal said nad kogu senise andmebaasi siin Eestis oma valdusesse ning jätkasid totaalse jälitussüsteemi sisseviimisega usinalt uute kaartide lisamist. Kaartide arvu järgi võiks arvata, et peaaegu kõik eestlased võisid sattuda sinna kartoteeki, kuid tegelikult võis seal mõne isiku kohta olla kolm või enam pisut eristuvate andmetega kaarti. Kogenud uurija võib neid ühe isikuga seostada alles pärast põhjalikku analüüsi. ORURK-i komisjonis inimkaotuste peatüki kirjutanud Aigi Rahi-Tamm Tartu Ülikoli ajalooosakonnast on Sihtasutuse R-arhiiv juhina seda väärtuslikku andmepanka töödelnud ja arvutisse sisestanud kannatanute **ühtse registri** koostamise eesmärgil. Kahjuks on töö jäänud toppama päris lõpufaasis, sest riik pole vajalikku toetust juba aastaid osutanud. Aga seda registrit on hädasti vaja, et eespool toodud sadade tuhandete kannatanute eri kategooriates selgust saada. Eesti rahvas väärib seda! Samal ajal aga püütakse Eestis rahvale kaela määrada seisukohta, et agressorile kahjunõude esitamine on mõttetu tegevus, sest mingit kompensatsiooni pole loota.

Kuid Läti Vabariigis on taastatud valitsuskomisjoni töö okupatsioonikahjude määramiseks. Vastulause *okupatsiooni eitajatele* on selline, et eesti rahvas peab teadma, milline on teaduslikult põhjendatud okupatsioonikahju. Kui need uurimused on teinud meiega sama saatust jaganud Läti, Leedu ja Poola, siis Eesti kõrvalejäämine ühistrindest on lihtsalt häbiväärne. Kümnete tuhandete Eesti kodanike individuaalseid kahjunõudeid ei saa maha kanda ükski valitsus ega parlament. Eesti rahvas pole andnud neile selleks volitusi ja Eesti peab kaitsma oma kodanike huve niisama järjekindlalt nagu teevad seda suurriigid. Kommunismiohvid, natsismiohvid ja holokaustiohvid—nad kõik on võrdse tähendusega ja ei saa neist kedagi maha vaikida ega eelistada. Kõik ohvid on olnud ühteviisi oma riigi kodanikud, kes väärivad mälestamist ja mitteunustamist!

LISAD

Lisa 1

Riikliku komisjoni ORURK kokkuvõte juuniküüditamise inimkaotustest

(Seisuga 01.09.2004)

1.	Ohvrite üldarv,	9267
	neist vahistatud perekonnapead	3200
	küüditatud pereliikmed	6067
2.	Saatuse järgi seni kindlaks tehtud andmed:	
	2.1. Hukkunud	3862
	2.2. Teadmata kadunud	603
	2.3. Ebaselge saatusega	96
	2.4. Põgenenud (vähemalt)	75
	2.5. Vabanenud	4631
	neist Venemaale jäänud	367
	2.6. Kodumaale tagasi jõudnud	4264
	2.7. Lapseootel küüditatud emade lapsed, kes sündisid teel või sundasumisel	69
	Neist ellu jäi	17 last
3.	Mitteküüditatud, kes olid nimekirjades, kuid jäid 14. juunil 1941 puutumata	1991
4.	Juuniküüditamise ohvrite seas oli juudi rah- vusest Eesti kodanikke.	410
5.	Vene rahvusest Eesti kodanikke või alalisi elanikke küüditati	912
6.	Juuniküüditamise planeeritud ohvrite arv	11 258

See on lähedane arvule 11 205, mida ülekuulamisel nimetas Saksa okupatsioonivõimudele vahistatud EKP sekretär Neeme Ruus. Toimepandud genotsiidikuritegude eest hukati Neeme Ruus 2. juunil 1942.

Tabel 1

Kokkuvõtte elanike registreerimisest ENSV-s linnade ja maakondade järgi

30. november 1944. a.

NN	Linn, Maakond	Aastad			Märkused
		1944	1941/42	1940, 1.IX	
1.	Tallinn	120.120	134.705	161.723	20. XI
2.	Tartu	32.020	48.194	55.529	25. XI
3.	Narva	2.017	19.615	24.510	
4.	Pärnu	16.473	18.815	21.280	25. XI
5.	Virumaa	91.658	106.934	119.112	
6.	Tartumaa	105.020	110.693	120.709	25. XI
7.	Võrumaa	72.469	77.606	81.776	
8.	Valgamaa	34.790	35.796	38.728	
9.	Petserimaa	53.268	59.396	69.752	
10.	Järvamaa	56.181	53.472	57.390	
11.	Viljandimaa	69.948	71.638	78.762	
12.	Harjumaa	79.033	79.606	86.258	20. XI
13.	Läänemaa	67.197	54.541	69.818	
14.	Pärnumaa	84.473	65.008	68.522	25. X
15.	Saaremaa	17.290	48.768	53.375	27. X ⁵¹
	Kokku	885.414	994.781	1.107.245	

EK(b)P KK org.-instr.
osak. juhataja
/L.Illisson/

EK(b)P KK org. instr.osak.
Informatsioonisektori juh.
/V.Leede/

⁵¹ 6 valda ja Kuressaare linn

ÜLDISTATUD ANDMED

Saksa-fašistlike kurjategijate metsikustest
N. Liidu kodanike suhtes Eesti NSV-s

Jrk nr	Linnad, külad, külanõukogud	Maha lastud	Surnuks Piinatud	Hukkunud sõjavange	Kokku hukkunuid
1.	Tallinn	2.500	–	–	2.500
2.	Harjumaa	8.000	–	–	8.000
3.	Läänemaa	1.000	–	–	1.000
4.	Tartumaa	836	–	–	836
5.	Tartu	12.000	–	–	12.000
6.	Järvamaa	206	–	–	206
7.	Valgamaa	525	140	15.000	15.665
8.	Viljandimaa	5.000	–	10.000	15.000
9.	Pärnumaa koos Pärnuga	1.000	–	–	1.000
10.	Võrumaa	1.000	–	–	1.000
11.	Virumaa	15.600	–	–	15.600
12.	Narva	3.500	3.000	22.000	28.500
13.	Saaremaa	7.000	–	17.000	24.000
	Kokku	58.167	3.140	64.000	125.307

Eesti Vabariikliku Komisjoni vastutav sekretär
Aleksander Jõeäär /А. ИОЭР/

ENSV prokuröri asetäitja
Pavel Vassiljev /Васильев/

**Saksa okupatsiooni ajal hukatute
ja hukkunute võrdlusandmed**

Linn/maakond	Vabariikliku komisjoni andmed 1945. aasta	Arhiiviandmed Arvo Kuddo 1990. aasta	Arhiiviandmed Viktor Boikov 1994. aasta
Tallinn	2500	851	874
Harjumaa	8000	23	241
Läänemaa	1000	144	166
Tartumaa	836	582	518
Tartu linn	12 000	–	230
Järvamaa	206	188	74
Valgamaa	525	414	78
Viljandimaa	5000	96	270
Pärnumaa koos Pärnu linnaga	1000	830	243
Võrumaa	1000	257	377
Virumaa	15 600	200	424
Narva linn	3500	–	162
Saaremaa	7000	73	343
Petserimaa	–	213	267
Sünni- ja elukoht teadmata	–	–	1104
Kokku:	58 167	4314	5371

Repressiivpoliitika uurimise riiklik komisjon

**Eriülesande täitmisel eriti silma paistnud
Eesti NSV Siseministeeriumi ohvitseride
ja juhtkonna nimekiri**

(1949. a. märtsiküüditamise operatsiooni eest esitatud
autasustamiseks ordenite ja medalitega)

1. Baranov, Ivan Vassiili p., miilitsaleitnant, Tallinn
2. Barkov, Leonid Ivani p., leitnant, op.-töötaja, Tartumaa
3. Eks, August Ivani p., miilitsaleitnant, Läänemaa
4. Grauberg, Nikolai Al.-dri p., n.-seersant,
miilitsakooli kursant
5. Kanep, Peeter Al.-dri p., n.-leitnant, Tallinn
6. Karisoo, Oskar Madise p., miilitsavanem,
miilitsakooli kursant
7. Käär, Alfred Augusti p., leitnant, Võrumaa
8. Laus, Heini Peetri p., miilitsa n.-seersant, Saaremaa
9. Leemet, Al.-der Juhani p., miilitsa
n.-leitnant, v.-op.-töötaja, Tallinn
10. Lepik, Karl Hansu p., n.-leitnant, op.-töötaja, Tartumaa
11. Lõhmus, Karl Hendriku p., miilitsa n.-leitnant, Saaremaa
12. Lätt, Bernhard Juhani p., miilitsa n.-leitnant, Saaremaa
13. Madisoo, Al.-der Augusti p., n.-leitnant,
op.-töötaja, Harjumaa
14. Oja, Heino Jaani p., miilitsa n.-leitnant, Võrumaa
15. Orav, Karl Jaani p., miilitsa n.-leitnant, Järvamaa
16. Paltman, Vello Jüri p., leitnant, op.-töötaja, Hiiumaa
17. Pann, Karl Juhani p., n.-leitnant, piirivalveväed
18. Paukson, August Jaani p., miilitsa v.-leitnant,
ministeeriumi juhtkond
19. Purk, Teodor Jaani p., miilitsa n.-leitnant, Virumaa
20. Rae, Vladimir Semjoni p., miilitsa n.-leitnant, op.-töötaja
21. Rajalo, Rait Gustavi p., miilitsa n.-leitnant,
osak. ülema asetäitja, Pärnumaa

- 22. Reikop, Johannes Peetri p., miilitsa n.-leitnant, Võrumaa
- 23. Reim, Nikolai Ivani p., miilitsa n.-leitnant, Viljandimaa
- 24. Rummi, Heino Ivani p., miilitsa n.-leitnant, Järvamaa
- 25. Saluste, Voldemar Jaani p., miilitsa n.-leitnant,
miilitsakooli kursant
- 26. Sutt, Karl Tõnise p., miilitsaleitnant, Viljandimaa
- 27. Volke, Paul Jaani p., miilitsa n.-leitnant,
osak. ülema asetäitja, Hiiumaa

12. aprill 1949

Eesti NSV siseminister
kindralmajor A. Resev

Märkus: Heini Laus eitas
Saaremaa kohtus osalemist
1949. a. märtsiküüditamisel

Kasutatud kirjandus

1. Arvo Horm. Pool sajandit pagulust Rootsis. Operatsioon Läänemeri. Päästeaktsioonid Eestist 1943-1945. Stockholm, 1995.
2. Aleks Kurgvel, Herbert Lindmäe. Pro Patria II 1940-1945. Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile. Täiendatud trükk. Tallinn, 2010. 368 lk.
3. Eerik-Niiles Kross. Pro Patria II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944–1978 Tartu, Kleio, 1998. 123 lk.
4. Herbert Lindmäe. Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu, 1999. 400 lk.
5. Herbert Lindmäe. Suvesõda Virumaal 1941. Suvesõda II. Tartu, 2002. 584 lk.
6. Herbert Lindmäe. Suvesõda Viljandimaal 1941. Suvesõda III. Tartu, 2004. 432 lk.
7. Herbert Lindmäe. Suvesõda Pärnumaal 1941. Suvesõda IV. Tartu, 2006. 520 lk.
8. Herbert Lindmäe. Suvesõda Valgamaal 1941. Suvesõda V. Tartu, 2008. 464 lk.
9. Herbert Lindmäe. Suvesõda Järvamaal 1941. Suvesõda VI. Tartu, 2010. 688 lk.
10. Herbert Lindmäe. Suvesõda Võrumaal 1941. Suvesõda VII. Tartu, 2012. 624 lk.
11. Herbert Lindmäe. Suvesõda Petserimaal 1941. Suvesõda VIII. Tartu, 2013. 500 lk.
12. Herbert Lindmäe. Suvesõda Harjumaal 1941. Suvesõda IX. Trüki-koda Greif. Tartu, 2015. 629 lk.
13. Olev Ott. 1941. aasta küüditamine Eestis. Katse selgitada lünka Rootsi ja Norra gümnaasiumi õpikutes. Kirjastus MEL, 2009. 304 lk.
14. Indrek Paavle. Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944. ORURK-17. Tartu, 2002. 316 lk.
15. Jaak Pihlau. Auraamat Eesti Vabariigi kaadriohvitseridele. Tallinn, 2007. 516 lk.
16. Aigi Rahi-Tamm. Poliitvärvingute kartoteek. Isikuandmete kogumine ja kasutamine aastail 1940 – 1957. 65 aastat 14. juuni 1941 ge-

- notsiidikuriteost Eestist. Eesti Memento Liidu ajalookonverents 12.06.2006.
17. Hilda Sabbo. Autor-koostaja. Võimatu vaikida. I ja II. Dokumentide kogumik. Tallinn, 1996. 1328 lk.
 18. Hilda Sabbo. Eestlased XX sajandist. Dokumentide ja artiklite kogumik. Kirjastus Vali Press, 2017. 616 lk.
 19. Vello Salo. Peatoimetaja. Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940 – 1991. ORURK-22. Tallinn, 2005. 368 lk.
 20. Vello Salo. Population Losses in Estonia. June 1940-August 1941. Maarjamaa, 1989.
 21. Vello Salo. Küüditatud 1941. Üldnimestik. Kirjastus Maarjamaa. Brampton, 1993. 236 lk.
 22. Enn Sarv. Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. Tartu, 1997. 336 lk.
 23. Mark Solonin. Katastroofi anatoomia. 22. juuni 1941. Kirjastus Grenader. Tallinn, 2009. 348 lk.
 24. Peep Varju. Eesti laste küüditamine Venemaale 14. juunil 1941 kui genotsiidi- ja sõjakuritegu. Tallinn, 2013. 116 lk.
 25. Juta Vessik, Peep Varju. Saaremaa inimkaotused esimese Nõukogude okupatsiooni tagajärjel. ORURK-6. Tartu Ülikooli kirjastus. Tartu, 1995. 44 lk.
 26. Juta Vessik ja Peep Varju. Saaremaa inimkaotused Saksa okupatsiooni ja teise Nõukogude okupatsiooniaastail 1941 – 1953. Tartu, 2002. 116 lk.
 27. Rauno Vösaste. Ain Mere. Valel poolel. Greif, 2014. 239 lk.
 28. Leo Õispuu. Koostaja. Küüditamine Eestist Venemaale 1941 ja 1940 – 1953. ERRB nimekirjaraamat RIR-6. Tallinn, 2001. 895 lk.
 29. Leo Õispuu. Koostaja. Küüditamine Eestist Venemaale 1949. ERRB nimekirjaraamat RIR-5. Tallinn, 1999. 736 lk.
 30. Leo Õispuu. Koostaja. Küüditatud, arreteeritud, tapetud 1940 – 1990. Nõukogude okupatsioonivõimu kuriteod Eestis. ERRB nimekirjaraamat RIR-7. Tallinn, 2007. 720 lk.
 31. Leo Õispuu. Koostaja. Eestlased Vene sõjaväes 1940 – 1945. Lisanimestik. R-12. ERRB. Tallinn, 2016. 660 lk.
 32. Kannatuste aastad 1940 – 1991. Koguteos. 1. vihik. Sihtasutus Valge Raamat. Tallinn, 2008. 256 lk.
 33. Kannatuste aastad 1940 – 1991 2. raamat. Koguteos. Sihtasutus Valge Raamat. Tallinn, 2012. 232 lk.
 34. Kommunism rahvusvahelise kohtu ette. Eesti Memento Liidu ajalookonverents 16. juuni 2007. Tallinna Raamatutrükikoda, 2008.

35. Narva kannatuste aastad 1940 – 1990. Vana-Narva Seltsi väljaanne. Tallinn, 2001. 176 lk.
36. Eestlaste küüditamine. Mineviku varjud tänases päevas. Artiklid ja elulood. Korp. Filiae Patriae kogumik. Tartu, 2004. 304 lk.
37. Õiguse ja vabaduse vahimehed. Heinrich Marga ja Enn Sarve kirjavahetus 1994 – 2003. Grenader, 2012. 272 lk.
38. 65 aastat 14. juuni 1941 genotsiidikuriteost Eestis. Eesti Memento Liidu ajalookonverents. Trükk OÜ Vali Press, 2007. 80 lk.
39. Ущерб нанесенный Советским Союзом странам Балтии. Riia, 2016. 231 lk. Riia konverentsi ettekanded. 17. – 18. juuni 2011.

Nõukogude okupatsiooni poolt tekitatud keskkonnakahjud

Anto Raukas

Nõukogude okupatsioon tegi Eesti keskkonnale väga suurt kahju, mida kokku arvata on raske, sest lisaks otsestele kahjustele tuleks ka hinnata okupatsioonivägede poolt hõivatud aladelt saamata jäänud tulu, mis on üsna võimatu. Võtkem kasvõi lennuväljade alla jäänud maa (Foto 1). Nõukogude Eestis oli ligikaudu 30 sõjaotstarbelist lennuvälja ja maandumisplatsi, millele lisandus suur hulk muid eriotstarbelisi vajadusi täitvat lennuvälja. Suuri lennuvälju oli 5: Ämari (930 ha), Haapsalu-Paralepa (772 ha), Tartu-Raadi (750 ha), Pärnu-Sauga (731 ha) ja Tapa (737 ha). Kõik nad asusid headel põllumajandusmaadel. Esialgu paiknes 2500 m pikkuse tõusu- ja maandumisrajaga sõjalennuväli ka Tallinnas Lasnamäel, kuid see viidi välisturismi avardamise tõttu pealinnast välja. Kõigil suurematel lennuväljadel oli märkimisväärne keskkonnareostus.

I. Saaste Tartu-Raadi ja Tapa sõjaväelennuväljadel

Tartu-Raadi endine sõjaväelennuväli paiknes Tartust kirdes Tartu ja Luunja valla maadel. Lennuvälja lääne- ja lõunaosas on maapinda lõikunud sügavad mattunud Raadi-Ropka ja Raadi-Maarjamõisa vagumused, millel oli oluline osa Tartu veeva-

rustuses. Üle Raadi järviku ja Tartu Ülikooli staadioni (ning varem selle kõrval paiknenud Meltsiveski tiigi) kulgev mattunud vagumus on linna veehaarde sanitaarkaitse tsoonis. Nõukogude aastatel varjati elanikkonna eest, et lennuväljalt kandus veehaardesse sageli ohtlikku reostust. Nii Kärkna kütuselaos kui ka lennuväljal oli aastate jooksul palju tõsiseid kütuselekked (1968, 1971, 1981, 1982, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992). Eriti tugevad reostused fikseeriti 1982. a märtsis, 1989. a märtsis, juunis ja septembris ning 1992. a jaanuaris.

Lennuväljal (sõjaväeosa 42191) paiknesid kaugpommitajate ja transpordilennuväe polk ning kaks lennuteeninduspataljoni. Luunja vallas Aki metsas paiknes tuumapommiladu (sõjaväeosa 21061), tavaliste ründepommide ladu asus Maramaal, kütuseladu koos raudteeharuga Kärknas, sideväeosa ja laod Kabinäl. Lennuvälja kaitseks oli rajatud õhutõrjeraketibaas.

Vene väed lahkusid Raadilt 1993. aasta alguses, jättes maha suure keskkonnasaaste. Suurimateks saastekolleteks olid kütusehoidlad ja raketikütuse (samiini ja melanži) mahutid ning suured kogused jääsulatusvahendeid, mis paiknesid Raadi järviku ja Jaamamõisa oja lähikonnas. Paljudes kohtades oli reostunud pinnasekihi paksus rohkem kui meeter ning lennuvälja juhtimiskeskuse bensiinijaamas oli 10 cm paksune kütusekiht. Tõusu- ja maandumisraja idapoolses osas tehti kindlaks vee pH üle 12 ning leiti mürgiseid mikrokomponente. Lubatust kümneid kordi rohkem olid pinnas ja põhjavesi naftasaadustega reostunud autobaaside ja kütuseladude territooriumil ning tugev oli reostus ka lennukite seisuplatsidel, raketibaasi territooriumil ja erikütuselao piirkonnas. Ladudes seisid roostetanud vaadid diklooretaani, süsiniktetrakloriidi, kloorpikriini ja teiste ohtlike kemikaalidega. Lennuvälja naabruses asuvatesse kruusaaukudesse maeti pikema aja jooksul reoaineid, mille maht ja levik on teadmata. AS-i Kobras määratluste järgi oli 1993. aastal Raadi lennuväljal 604,55 t mustmetallide ja 316,15 t värviliste metallide jäätmeid, 414,4 t mitmesuguseid kemikaale, 94,1 t mineraalõlide ja 4,1 t värvijäätmeid, 2,6 t akusid jne. Naftasaadustega saastatud pinnase mahuks hinnati 1 040 325

tonni. Mürgise samiiniga reostunud pinnast oli Raadil ligikaudu 1000 kuupmeetrit ja reostuse keskmine sügavus 1,6 m (Raukas, 1999).

Veelgi hullem oli olukord Tapa sõjaväelennuväljal. Lennuvälja juhtkond oma hoolimatu suhtumisega loodusesse viis Tapa linna ja selle lähiümbruse ökokatastroofini. Reostati linna kogu lubjakividega seotud ülemine veekompleks. Kaevudest pumbatav vesi muutus tarbimiskõlbmatuks. Lennuväljalt alguse saanud petrooli- ja õlireostus ulatus 16 km²-ni. 1990. aastal uuriti Rauakõrve oja äärseid õlipiirkondi, kus kevadiste lume sulamisvete poolt põhjast pinnale uhutud lennukipetrool keskonnakaitsjate poolt rahva rõõmuks korduvalt põlema pandi. Puuraukudes oli petroolikihi paksus kohati üle 5 meetri. 1993–98 pumbati maapõuest välja 105 200 liitrit separeeritud petrooli ja ligikaudu 682 000 m³ reostunud põhjavett (Metsur ja Salu, 2006). Tekkinud keskkonnakahju tagajärgede taumine jätkub Tapa ja selle ümbruse elanikele veel kauaks.

II. Laskeväljakutel ja pommitamispolügoonidel hävis palju metsa ja rikuti pinnakatet

Veelgi suuremad alad olid normaalsest majandamisest väljas sõjaväe kasutuses olnud laskeväljakutel ja pommitamispolügoonidel. Neist suurimad olid Aegviidu (34 812 ha) ja Utsali (13 411 ha) polügoon ning Pakri saared. Aegviidu polügooni kasutasid õppelaskmisteks ja pommitamiseks erinevad väeüksused erinevatest vahenditest (suurtükid, raketid, lennukid, helikopterid) ning siin hävitati ka vananenud laskemoona. Laskeharjutustega hävitati metsaalasid ja maha jäi palju lõhkekehi ning prahti (asbestijäätmeid, pliiakusid, naftaproduktide tünne, värvi- ja liimijäätmeid jm.).

Utsali polügoon oli eeskätt lennuväepolügoon. Sõltuvalt pommide lõhkejõust tekkisid erineva suurusega pommiaugud, suure laenguga pommid tekitasid lehtreid läbimõõduga üle 12

meetri. Suurt kahju metsale tekitasid õhus lõhkenud varras-pommid. Keskmise pommitamissagedus oli 5 päeva nädalas. Eesti Metsakorralduskeskuse ekspertide hinnangul oli kahjustatud 617 ha metsa ja saamata jäänud puidu kogus oli 224 000 tihumeetrit.

1952. aastal rajati Suur-Pakri keskossa sõjaväelinnak, piiri-valvekordonid, garaažid ja laod. Viiekümnendate aastate keskpäiku rajati laskepolügoon, mida kasutasid kõik Varssavi Pakti maad (Foto 2). Polügoon kuulus merelennuväele ning selle suurus oli ligikaudu 2500 ha. Lennukeid juhiti objektile Pakri poolsaarelt. Polügooni teenindav sõjaväelinnak rajati Väike-Pakri põhjaossa ja seal paiknevad sõjaväelased pidid hoolitsema märklaudade paigaldamise ja lasketäpsuse hindamise eest. Esialgu pommitati Suur-Pakri põhjaosa, alates kuuekümnendatest aastatest aga Väike-Pakri loodeosa. Pommitamise tulemusena on maapind tugevasti kahjustatud ning pommitamisel tekkinud tulekahjudega on tekitatud suuri muutusi taimkattes. Pinnamoodi rikkusid ka rasked sõjamasinad. Linnakute puhastamata heitveed juhiti otse merre. Maha oli jäänud tohututes kogustes risu, pommitusmärkidena kasutatud sõjaväetehnikat ja lõhkemata pomme. Ainuüksi 1995. aastal hävitasid Eesti demineerijad Pakri saartel 2538 mitmesugust lõhkekeha, neist 432 lahinguotstarbelist.

Kõneldes lõhkekehadest ei saa mööda minna Naissaare miinilaost, kus oli üle 1100 meremiini, millest osa veeti Venemaale ja suur osa likvideeriti mererannas tühjakspõletamisega (Foto 3). Kokku põletati seal miinidest välja 275 tonni trotüüli.

III. Eesti oli raketiväeosasid täis tikitud

Raketibaase oli Eestis kõikjal, kuid nad olid hästi varjatud ja võõra silma eest kaitstud. Sageli olid nad väga looduskaunites kohtades. Kokku oli Eestis ligi 50 õhutõrje- ja rannakaitse ning strateegiliste keskmäärakettide üksust, mis allusid erinevatele juhtimiskeskustele (Raukas, 2006). Koos toetusväeosa-

de, komandopunktide ja varupositsioonidega oli tegemist ligikaudu 80 objektiga. Strateegilistel raketivägedel oli Eestis aastail 1960 – 1978 4 raketipolku 9 divisjoni ja 4 liikuva remondi- ja tehnikabaasiga. Igas divisjonis oli 4 laskeseadet. Seega oli Eestis „hiilgeaegadel” vähemalt 36 strateegilist keskmaaraketti R-12 ja R-12U, mille laskekaugus oli vastavalt 2000 ja 2150 km. Raketi R-12 pikkus oli 22,1 m, kaal vedelkütusega tangitult 41,7 tonni, tuumalõhkepea kaal oli 1,6 tonni. Eestis oli rakette R-12 kaheksas baasis: Lääne-Virumaal Raekülas ja Avispeal, Läänemaal Piirsalus, Harjumaal Lintsis, Võrumaal Sännas ja Nursipalus ning Valgamaal Soontagal ja Unikülas. 1964. aastal võeti nõukogude raketiväe relvastusse selle raketi parendatud variant R-12U, mille lõhkevõimsus oli 2,3 megatonni. 1989. aastal oli Eestis kuni 270 tuumalõhkepead (Foto 4). 1988. aastal seoses Nõukogude Liidu ja USA relvastuse vähendamise kokkuleppega viidi strateegilised keskmaaraketid Eestist välja ja hävitati.

Suure negatiivse keskkonnamõjuga olid vedelkütusel tegutsenud raketibaasid, kus peaaegu kõikjal esines märkimisväärselt reostust. Rakettide vedelkütuse aluseline komponent on samiin, mis koosneb 50% ulatuses trietüülamiinist ja 48% ulatuses ksüldiiniinist, lisaks teisi toksilisi komponente. Happeline osa melanž on peamiselt kontsentreeritud lämmastikhape. Metallil arvel rikastunud miljonärieelikud, kellest paljud on nüüdis-Eestis kõigiti lugupeetud kodanikud, ei pörganud tagasi ka eluohtliku keskkonnareostuse tekitamise eest ja kallasid metalli kättesaamiseks mürgise raketikütuse lihtsalt maha, näiteks Keila-Joa raketibaasis kallati maha 15 tonni väga mürgist samiini, mis tungis põhjavette ja ohustas ümberkaudsete elanike elu ja tervist. Raadi lennuväljal olid pikka aega kaanteta melanžitünnid, kust happe kandus õhku (Foto 5) ja tekitas mitmel inimesel ohtlikke vigastusi.

IV. Okupatsiooniarmee poolt tekitatud kogusaastet pole kokku arvatatud

Seoses Vene vägede lahkumisega moodustati 1992. aastal Keskkonnaministeeriumi juurde „Endise NSV Liidu sõjaväe poolt tekitatud sõjaväekahjude hindamise ja likvideerimise rahastamise komisjon”, mille tegevuse tulemused publitseeriti 1999. aastal raamatus „Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine” (Raukas, 1999). Raamatu lisas on toodud sõjaväeobjektide loetelu linnade, maakondade ja valdade lõikes, kusjuures aluseks olid nõukogude sõjaväe ja Eesti ametivõimude poolt koostatud üleandmise/vastuvõtmise aktid. Kõige sõjaväestatumaks Eestimaa piirkonnaks oli 564 objektiga Harjumaa, eriti aga Pakri poolsaar, kus paiknesid kaks raketibaasi, tuuma-allveelaevnike õppekeskus koos kahe tuumareaktoriga, kaks sõjasadamat, radarijaam, piirivalverajatised, Põllküla karistuspataljoni ja laskemoonahoidlad.

Kokku oli Nõukogude Liidu (hiljem Vene Föderatsiooni) sõjaväe käsutuses eespoolnimetatud komisjoni hinnangu alusel 1565 objekti ligi 800 paigas kogupindalaga 87 147 ha, ehk ca 1,9% kogu Eesti territooriumist (Raukas, 1999).

Toodud arve on tsiteeritud paljudes väljaannetes, kuid me ei tohi unustada, et arvele võetud objektid olid väga erineva suuruse, otstarbe ja keskkonnaohtlikkusega. Üks objekt võis olla näiteks meremärk või piirivalvetorn, kuid samal ajal ka rohkete rajatistega lennuväli või raketibaas. Ka ühe objektina kirjas olnud sõjaväelinnakutes võis olla enam kui 100 hoonet ja muud rajatist. Täpset sõjaväeobjektide arvu on seetõttu paika panna raske, sest see eeldab esmalt objekti korrektset defineerimist. Näiteks Harju- ja Läänemaa piiril olnud Piirsalu raketibaasis oli tegelikult kolm üksteisest okastraataedadega eraldatud territooriumi, mis kuulusid erinevatele väeosadele. Seejuures tuumalõhkepeadega tegeleva väeosa territoorium asus teise väeosa positsioonide sees. Lisaks kuulus Piirsalu „baasi” juurde ka mitu väljaspool selle põhiterritooriumi asunud objekti, näiteks autodroom ja sidekeskus.

Eraldi objektidena saab käsitleda mitte üksnes eri hooneid (näiteks Klooga sõjaväelinnakus), vaid ka kaevikuid ja laskepesi, dzotte ja isikkooosseisu paigutuseks kasutatud muldonne, endisi sideliine jne. Sellise tõlgenduse juures ulatuks objektide arv kümnetesse tuhandetesse ja nende registreerimine oleks mõeldav vaid tasemelise finantseerimise ja suure hulga kodu-uurijate kaasabil.

Kokku hinnati „Endise NSV Liidu sõjaväe poolt tekitatud sõjaväekahjude hindamise ja likvideerimise rahastamise komisjon” poolt 194 sõjaväeobjekti seisundit enam kui 80 000 ha suurusel alal (Raukas, 1999). Reostuse täiendavaid uuringuid tehti veel 64 objektil. Väga suure reostusega objekte loetleti 19 ja suure reostusega objekte 38. Nende olukorra leevendamiseks suunati valdav osa rahalisi vahendeid. Kokku avastati nafta-produkte pinnases 761 427 tonni 4335 ha-l, kemikaale 8257 tonni, akusid ja kuivelemente 59 tonni, metallijäätmeid 48 544 tonni, õli- ja kütusejääke 12 038 tonni jne. Inimeste elu ja tervist ohustavaid eriti ohtlikke jäätmeid leiti 20 paigas kokku 6537 tonni. Näiteks Männikul (Lääne-Virumaal) jäeti Vene sõjaväe poolt valveta vedelema 20 t napalmi. Pärnu ja Tapa inse-neriväeosades unustati ladudesse ning väeosade hoovile suurtes kogustes kloorpikriini ja süütesegusid. Tallinnas Astangul jäeti ladudesse rohkesti laskemoona ja lõhkeaineid. Paljudes kohtades võis leida hoolimatult minema visatud elavhõbedalampe, PCD-d sisaldavaid trafoõlisid ja NiCd-akusid. Aastail 1992–98 kulutati puhastustöödeks riigi eelarvest 39,4 miljonit krooni, millele lisandus suur välisriikide (Saksamaa, Soome, Taani, Rootsi, Norra, Euroopa Liidu ja Maailmapanga) antud abi.

1998. aasta lõpuks oli inimeste elule ja tervisele ohtlik reostus endistel sõjaväeobjektidel suures osas kõrvaldatud ja seetõttu nimetati keskkonnaministri käskkirjaga nr. 139 10. märtsist 1999 üldmääratud sõjaväekahjude hindamise ja rahastamise komisjon jääkreostuse likvideerimise finantseerimise komisjoniks, mille ülesannete seas oli ka oma tegevuse lõpetanud tööstus-, põllumajandus- ja transpordiettevõtete jääkreostuse likvideerimise korraldamine.

V. Ebaselge on ka okupatsiooniar mee suurus ja nende pereliikmete arv

Eesti Maaülikooli poolt üllitatud raamatus „The Estonian Green Belt” (Sepp, 2011) on oletatud, et 1944. aasta sügisel võis Eesti territooriumil üheaegselt olla kuni 500 000 nõukogude sõjaväelast (1944. aasta jooksul vahetustega kuni miljon). Kuid edasise osas on lahkarvamused suured. 2006. aastal Eesti Entsüklopeediakirjastuse poolt väljaantud raamatus „Nõukogude okupatsiooni poolt tekitatud keskkonnakahjud” (Raukas, 2006) on märgitud, et 1980. aastate keskel oli Eestis paiknenud Nõukogude armee väeosade isikkoosseis 122 480 inimest, mis tundub olevat ülepaistatud.

Tõsis t tööd sõjaväelaste arvu hindamisel on teinud Jüri Pärn, kes võttis aluseks Nõukogude armee isikkoosseisus toimunud muutusi, andmeid sõjaväelaste varustamise kohta, majutamisruumide suurust ja teisi kättesaadavaid näitajaid (Pärn jt., 2006). Kui me nõustuksime sellega, et 1944. aasta sügisel oli Eesti territooriumil kuni 500 000 sõjaväelast, siis ilmselt demobiliseerimisega aastail 1945–1946 vähenes nende arv oluliselt, tõenäoliselt umbes 150 000-ni. Viiekümnendate aastate keskel oli neid vaevalt üle 80 000. Kuuekümnendate aastate keskel võis sõjaväelaste koguarv olla umbes 50 000, seitsmekümnendate keskel 45 000, kaheksakümnendate keskel 40 000 ja 1991. aastal 35 000. Viimane arv baseerub juba sõjaväeosade lahkudes mahajäetud dokumentidel.

Nagu näeme, on Eestis baseerunud sõjaväelaste hulgas mitmekordne vahe ja ülaltoodud arv 122 480 saab olla tõelähedane vaid juhul, kui silmas peetakse Eestis roteerunud (kõigi aasta jooksul saabunud-lahkunud) sõjaväelaste arvu. Ilmselt võib nõustuda Jüri Pärna hinnanguga, et Eestis võis pärast 1956. aastat olla strateegilistes raketivägedes kuni 4000 meest, maavägedes umbes 20 000, õhukaitsevägedes 9 000, lennuväes 8000, mereväes 16 000, piirivalves 6000 ja ülejäänud vägedes ligikaudu 21 000. KGB töötajate arvuks hindas ta 2000, neist ligikaudu 1000 ohvitseri. Kuid selle tohutu inimhulga poolt

tekitatud olmereostuskoormuse hindamiseks tuleb lisada ka nende perekonnaliikmed, mis on kokku arvamata.

Okupatsioonija lõpul ei töötanud Eesti 1700 puhastusseadmest ligikaudu kolmandik (Ratas, 2005). Praktiliselt üheski Eesti linnas ega muus asulas ei olnud lõpuni ehitatud ja laitmatult töötavaid puhastusseadmeid. Täielikult puudus heitvee keemiline puhastus. Eriti kurb oli olukord sõjaväelinnakutes (nn hiinalinnades, näiteks Tartus, Haapsalus ja Paldiskis, Foto 6), kus enamasti korralikult funktsioneerivad puhastusseadmed ja veevõrk puudusid. Saaste läks puhastamatult jõgedesse, järvedesse ja põhjavette. Veelgi hullem oli olukord väikestel sõjaväeobjektidel, kus reeglina pidi olema ühisveevärgist sõltumatu veevõtuallikas, kuid reovete ärajuhtimine puudus.

Pärast okupatsioonivägede lahkumist vee tarbimine sõjaväeosades lakkas ja sealsed puurkaevud jäid saatuse hooleks. Kasutamata kaevus hakkab vesi aga sinna koguneva kõntsa tõttu roiskuma. Ka seni korras olnud pumbajaamad lõhuti kohalike elanike poolt ja seadmed rüüstati. Vihma- ja lume sulamisveed pääsesid lõhutud pumbamajadesse ja valgusid sageli katkiroostetanud manteltorude kaudu kaevu, viies endaga kaasa kogu põrandale kogunenud saasta. Õeldu tõttu kujutasid sõjaväeosades mahajäetud puurkaevud endast suurt reostusallikat, mille kaudu saasteained hõlpsasti jõudsid põhjaveekihtidesse. Vete saastumist tugevdasid arvukad isoleerimata välikäimlad, solgiaugud, ebaseaduslikud loomade matmispaigad, sigalad ja prügilad.

VI. Me ei tohi unustada suurt merekeskkonna reostust

Merereostuse puhul pole mõtet hakata kokku lugema arvukaid kütuselekkeid laevadelt või siis aastate pikkust saastet mereäärsetest katlamajadest, näiteks Paldiski keskkatlamajast (Foto 7), sest tegelikud probleemid on hoopis tõsisemad. Võtkem

näiteks uputatud laevad. Vene vägede lahkudes oli Miinisadammas 12 uputatud laeva, mille tankides oli 15 t kütust. Vesilenukite sadamasse jättis lahkuva Vene merevägi maha kaks upunud vrakki, mis koristati Mereinspeksiooni poolt alles 1997. aastal. Selliseid näiteid on rohkesti mujaltki.

Pärast II Maailmasõja lõppu kogusid liitlasväed kokku Saksa armee keemiarelvad ja uputasid need merre, sellest suurem osa Skagerraki väina ja Läänemerre, vähem Põhjamerre. Keemiarelvi uputati põhiliselt kolme piirkonda: Bornholmi saarest ida poole, Läänemere keskossa ja Väike-Belti väina. NSV Liidu sõjaväejuhid said liitlastelt kooskõlastuse hävitada 35 000 t *Wehrmachi* keemiarelva, mis HELCOM'i andmetel uputati Liepaja sadamast 65-70 meremiili edelas, Kristianseni saarest lõunas ja Bornholmi saarest kirdes.

Kõige ohtlikumaks uputatud kemikaalidest võib pidada ipriiti ehk sinepigaasi. Tegemist on arseeni ja fosfori seguga, mis vees ei lagune ja saastab merd ka väikestes kogustes. Ta kuulub kantserogeenide hulka ja võib tekitada geneetilisi mutatsioone. Teda on merre uputatud suurtes kogustes. Teine väga ohtlik mürk on lämmatav ründaaine fosgeen, mida on uputatud samuti kümneid tuhandeid tonne. Meres on veel konteinerid adamsiidi, difenüülkloroarsiini, kloroatsetofenooni, arseenihappe, arsenotsüaniidi ja teiste mürkidega.

Läänemeri on madal meri ja seetõttu on konteinerid vaid 200-400 m sügavuses ja korduvalt on kalurid neid võrkudega välja püüdnud. Rootsi saartel registreeriti üksnes 1992. aastal 342 väljapüüki. Kuhu ipriit jt keemiarelvad läbiroostetanud mürsukestadest ja konteineritest kanduvad sõltub eeskätt hoojustest ja seetõttu on tugevasti ohustatud ka Lääne-Eesti rannad. Kui lugeda metalli korrosioonikiiruseks umbes 0,1 mm/a, siis on enamik mürki ümbritsevast metallist praeguseks läbi roostetanud. Olukorra muudab eriti keerukaks asjaolu, et kui lääneliitlaste poolt merepõhja lastud keemiarelv paikneb kompaktselt ühes kohas, siis Nõukogude Liidu mereväelaste poolt visati pommid ja konteinerid süsteemitult üle parda ja nad

paiknevad hajali (Lepassalu, 2006). Nende paiknemisest usaldusväärne ülevaade puudub.

VII. Eesti oli Euroopa suurimaid uraanitootjaid

Kaudselt on sõjaväereostusega seotud ka sõjatööstus ja sealt pärinev reostus. Eesti NSV Ministrite Nõukogu 31. detsembri 1948 otsusega nr 082 eraldati Vaivara vallast 3202 ha maad, kuhu ehitati NSV Liidu Siseasjade Ministeeriumi kombinaadi nr 7 kaevandus, tehas ja neid teenindav linn, kõigile hästi tuntud Sillamäe. Kaevandusväli paiknes praeguse Sillamäe lääneosas, kunagise Tüksamäe mõisa maadel. Ajavahemikus 01.01.49 kuni 31.06.52 väljati 2 405 000 t maaki keskmise uraanisisaldusega 0,036% (Kaasik, 2006). Kõik see saavutati keskkonnasaaste (Foto 8) ja inimeste hinnaga. 1. jaanuaril 1947. aastal töötas Sillamäel umbes 10 000 ehituspataljoni meest ja 16 000 sõja- ja kriminaalvangi. Töölistest olid ainult 30% normaalse tervisega, 60% nõrgad ja 10% väga nõrgad. Esimese talve elasid nad üle puldanist telkides, paljud surid.

Kuna Sillamäe maak oli vaene, hakati tehases kasutama rikkamaid maake Tšehhoslovakkias, Ida-Saksamaalt, Ungarist ja ka Kesk-Aasia liiduvabariikidest. Aastail 1948 – 1990 toodeti Sillamäel ühtekokku 100 022 t uraani, millest jäi järele hiiglaslik keskkonnaohtlik jäätmehoidla (Kaasik, 2006). Koos SDV ja Tšehhoslovakkia oli Eesti Euroopa suurimaid uraanitootjaid. Lisaks uraanile hakati 1970. aastatel Sillamäel Koola poolsaarelt imporditud lopariidist tootma ka nioobiumi ja tantaali ning haruldasi muldmetalle.

Uraanitootmine Sillamäel lõpetati 1. jaanuarist 1990, kuid saasteoht jäi, sest Sillamäe uraanikompleksi jäätmehoidla sisaldab 8 miljonit m³ jäätmeid, sealhulgas 1830 t uraani, 850 t tooriumi ja 7,8 t raadiumi. Õnnetuseks paiknes hoidla veepiiri läheduses ja oli reaalne oht saaste kandumiseks Läänemerre. Rahvusvahelise koostöö tulemusena oht likvideeriti. Kogu jäätmehoidla ulatuses rajati merre enam kui 1 km pikkune ja

5 m kõrgune graniitrahnudest rannakindlustus, mis kaitseb hoidlat ka kõige tugevamate tormilainete eest. Vältimaks jäät-mehoidla iseeneslikku vajumist merre on tammide ja mere va-hele pinnasesse puuritud ligi 500 15-18 m pikkust raudbetoon-vaia, mis kinnitavad hoidla stabiilse Kambriumi sinisavi külge. Jäätmed kaeti kuni 13 m paksuse valdavalt põlevkivituhast koosneva kattega ja haljastati (Kaasik, 2006).

VIII. Jääkreostust jätkub tänini

Nõukogude Liidu ja natsliku Saksamaa poolt ühiselt alusta-tud Teine maailmasõda tõi eesti rahvale suuri kannatusi. Tänini pole taastunud ennesõjaaegne eestlaste arv. Täiesti purustati Narva linn, üle poole elamispinnast hävis Tallinnas ja Tartus. Kuid käesoleva ülevaate eesmärgiks pole mitte otseste sõjakah-jude hindamine, vaid okupatsioonivõimude poolt rahuaja tin-gimustes tekitatud keskkonnakahjude analüüs. Viimanegi on aukartustäratavalt suur. Üksnes nõukogude sõjaväe poolt teki-tatud keskkonnakahju on hinnatud 65 miljardile eesti kroonile ehk ligikaudu 4 miljardile USA dollarile (Raukas, 1999), kuid ilmselt on see summa tugevasti alla hinnatud. Ja veelgi enam, see summa jääkreostuse likvideerimise arvel päevast-päeva kasvab.

Jääkreostus on möödanikus inimtegevuse toimetel tekkinud pinnase või veekeskkonna reostunud piirkond või keskkonda jäetud ohtlike ainete kogum, mis ohustab lähikonna elanike tervist ja elusloodust. Nõukogude Liidu tasakaalustamata ma-jandussuhete ja loodusvaenuliku tegevuse tõttu kujunes palju selliseid inimestele ohtlikke piirkondi, millest ajastule iseloo-muliku salastatuse tõttu poldud teadlikud. Eriti suur oli salasta-tus sõjaväeobjektide puhul.

12. märtsil 1997 kinnitati Riigikogus Eesti Vabariigi esime-ne keskkonnastrateegia (Raukas, 2005), mille koostamise käi-gus määratleti ligikaudu 40 olulist keskkonnaprobleemi. Nende

prioriteetsuse hindamisel arvestati ohtu inimese tervisele, mõju majanduse arengule, säästva arengu tagamist ja rahvusvaheliste kohustuste täitmist. Olulisimate probleemide seas olid energeetika negatiivse keskkonnamõju vähendamine, õhukvaliteedi parandamine, jäätmetekke vähendamine ja jäätmekäitluse korrapärastamine, pinna- ja põhjaveevarude kaitse ning jääkreostuse äraastamine. Jääkreostuse puhul seati eesmärgiks tegevuse lõpetanud objektidest põhjustatud reostuse likvideerimine ja rikutud maastike taastamine. Aastaks 2010 tuli tagada kõrgendatud keskkonnariskiga jääkreostusobjektide isoleerimine looduskeskonnast, mida täielikult pole tagatud, näiteks endisel Tapa sõjaväelennuväljal, mis endiselt ohustab Tapa elanike tervist. Samal ajal on oluliseks saavutuseks rahvusvahelise koostöö tulemusena korrastatud Sillamäe jäätmevõimaldla, mis oli suureks ohuallikaks kogu Läänemere regioonile. Juba 2005. aastal jõuti niikaugele, et jäätmevõimaldla ei kujutanud enam reaalselt ohtu ei Läänemerele ega Sillamäe elanikele. Praegu me näeme kunagise uraanimülka kohal maastikku ilmestavat rohetavat mäeküngast, millele on antud tuhandeaastane ohutusgarantii (Kaasik, 2006).

14. veebruaril 2007 kiitis Riigikogu heaks Eesti Keskkonnanstrateegia aastani 2030 (RT I, 01.03.2007, 19, 96), mis seadis eesmärgiks aastaks 2030 kõigi täna teadaolevate jääkreostuskohtade likvideerimise.

Erineva ohtlikkusega jääkreostusobjekte, sealhulgas endisi sõjaväeobjekte, on Eestis endiselt arvukalt ja nende lõplik ohutustamine kestab veel aastakümneid ja vaevalt on aasta 2030 lõpliku eesmärgi saavutamiseks reaalne. On koostatud ohtlike jääkreostusobjektide nimekiri, Keskkonnaministeerium on tellinud AS Maves, Sweco Internatioal AB ja Sweco Projekt AS-ilt informatsiooni suuremate ohuprojektide kohta. Jääkreostusobjektide likvideerimisega on viimastel aastatel tegeletud SA Keskkonnainvesteeringute Keskuse poolt jagatavate toetusrahade abil. Perioodil 2000 – 2012 kasutati jääkreostuse likvideerimiseks SA KIK keskkonnaprogrammi (siseriiklikud vahendid) vahendeid näiteks Raadi lennuvälja puhastamiseks.

Lisaks siseriiklikele vahenditele toimus jääkreostuse likvideerimine ja ohutustamine EL programmiperioodi 2007 – 2013 vahenditest, täpsemalt ühtekuuluvusfondi meetmest „Jääkreostuse likvideerimine endistel sõjaväe-ja tööstusaladel”, näiteks Miinisadamas ja Süsta tn sadamas. Üldinfot rahastatud ja rahastatavate projektide kohta saab Keskkonnaministeeriumist ja regionaalsetest keskkonnaametitest, endiste sõjaväeobjektide kohta tehtud uuringud paiknevad Keskkonnauuringute Keskuses aadressil Tallinn Marja 4.

Kasutatud kirjandus

1. Eesti Keskkonnastrateegia aastani 2030. Keskkonnaministeerium, Tallinn 2007, 48 lk.
2. Kaasik, T. 2006. Sillamäe jäätmeoidla oli ohuks kogu Läänemere regioonile. Rmt.
3. A. Raukas (koostaja ja toimetaja). Nõukogude okupatsiooni poolt tekitatud keskkonnakahjud. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 81-90.
4. Lepassalu, V. 2006. Läänemere reostamine mürkemikaalidega. Rmt.: A. Raukas (koostaja ja toimetaja). Nõukogude okupatsiooni poolt tekitatud keskkonnakahjud. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 101-106.
5. Metsur, M., Salu, M. 2006. Tapa lennuväli. Rmt.: A. Raukas (koostaja ja toimetaja). Nõukogude okupatsiooni poolt tekitatud keskkonnakahjud. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 51-56.
6. Pärn, J., Hergauk, M., Õun, M. 2006. Võõrväed Eestis 20. sajandi lõpukümnendil. Sentinel, Tallinn, 116 lk.
7. Ratas, R. 2005. Keskkond. Ülevaade keskkonnakahjustest. Rmt.: V. Salo (peatoimetaja). Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940 – 1991. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 137-142.
8. Raukas, A. (toimetaja). 1997. Eesti Keskkonnastrateegia. Keskkonnaministeerium. Tallinn, 96 lk.
9. Raukas, A. (koostaja). 1999. Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine. Eesti Vabariigi Keskkonnaministeerium, Tallinn, 192 lk.
10. Raukas, A. 2005. Okupatsiooniar mee põhjustatud hiiglaslikud keskkonnakahjud. Rmt.: V. Salo (peatoimetaja). Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940 – 1991. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 143-150.
11. Raukas, A. (koostaja). 2006. Nõukogude okupatsiooni poolt tekitatud keskkonnakahjud. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 182 lk.
12. Sepp, K. (toimetaja). 2011. The Estonian Green Belt. The Estonian University of Life Sciences, Tallinn, 96 p.

Okupeeritud Eestilt rööviti Sõjajõudude varad

Jaak Haud

I. Sissejuhatus

17. juunil 1940 okupeeritud Eestilt röövitud Nõukogude okupatsioonivõimude meie Sõjajõudude varad.

Eesti Rahvusarhiivis säilitatavatest N. Liidu ja ENSV dokumentidest ilmneb, et Punaarmee sõna otsese mõttes lihtsalt röövis kogu relvastuse, laskemoona ja sõjaväelise varustuse. Likvideeritud Eesti Sõjajõudude ja Kaitseliidu varade kohta tagant järele täpse aruandluse saamiseks, nagu Moskva nõudis, leidsid okupandid väljapääsu. Septembris 1940 sunniti Sõjavägede Varustusvalitsust, mida ei olnud veel jõutud likvideerida, liigiti koostama varade täpsed loetelud.⁵²

Need dokumendid allkirjastati oktoobris 1940. a. Punaarmee peakomisjoni poolt. Teise Maailmasõja käigus viidi mainitud 75 toimikut Saksa sõjaväe arhiivi Danzigisse (vt. *Foto 1*). Danzigist toodi toimikud oktoobris 1945 tagasi ja on tänaseni hoiul Eesti Riigiarhiivis Tallinnas Madara tänaval. Kahjuks ei sisalda need dokumendid varade maksumusi.

⁵² Eesti Rahvusarhiiv, fond 498, nimistu 18, säilikud nr 1-75 (edaspidi tekstis allikas 9).

Siiski osutus, ka nüüd 2016. aastal, võimalikuks kindlaks teha Eesti Sõjajõududelt ja Kaitseliidult 1939 – 1941. aastail ära võetud varade maksumus!

Arvatavasti Eesti Sõjajõududes kohe, pärast sunniviisilise Baaside lepingu sõlmimist N. Liiduga 28. septembril 1939 hakati valmistuma kõige mustemaks stsenaariumiks. See stsenaarium nägi ette olukorda, et Punaarmee võib iga moment asuda Sõjajõudusid likvideerima. Ühe preventiivse meetmena otsustati 10. oktoobriks 1939 viia läbi erakorraline varade hindamisrevisjon seisuga 1. septembril 1939, et vähemalt oleks sõjavarustuse maksumus dokumentaalselt vormistatud.

Hindamisrevisjoniga fikseeriti varade seis vahetult enne baaside rajamist. Revisjoni tulemused vormistati ühe toimikuna, mis säilis läbi pikkade okupatsiooniaastate jällegi meie Rahvusrhiivis. Siinkohal tuleb tunnistada, et Kaitseliidu varade ülevõtmine toimus president K. Pätsi 27. juuni 1940 seadlusega. Sellest tulenevalt võttis need üle Sõjajõudude Varustusvalitsus, kuid okupatsioonijõudude nõudel seda ülevõtmise korda muudeti juba kahe päeva pärast. Seepärast arhiividokumendid näitavadki, et kõik Kaitseliidu relvad, laskemoon ja muu vara oli hoopis üle antud ENSV komparteile sh. ka Kaitseliidult ära võetud sularaha 551 909.- krooni.⁵³

Tänu säilinud arhiividokumentidele osutus võimalikuks välja arvutada N. Liidu okupatsiooniga Eesti Sõjajõududele tekitatud otsene materiaalne kahju. Eesti Pangalt saadud 2016. aasta augustikuu valuutakursi hinnanguid arvestades on teostatud arvutus, mis andis militaarkahju kogusummaks tulemuse: **498 785 863,72 USA dollarit.**

NSV Liidu õigusjärglase Vene Föderatsiooni väekontingendi väljumisel Eesti Vabariigist 1994. aasta augustis ei kompenseeritud Eestile okupatsiooniaastail röövituga võrdväärset relvastust ja sõjavarustust. Läbirääkimised kahjude kompensee-

⁵³ ERA 495.12.483, (edaspidi tekstis allikas 1; vt toimiku esikaas, foto 2).

rimise küsimuses katkestas Vene Föderatsiooni poolne komisjon 1994. aasta mais ilma põhjendamata.

Samas, rahvusvahelise õiguse dokumendid – *Riikide õiguste ja kohustuste 26. detsember 1933. a. Montevideo konventsioon*; – *Vara, arhiivide ja võlgade õigusjärgluse 8. aprilli 1983. a. Viini konventsioon*; – *Relvakonflikti korral kultuuriväärtuste kaitse Haagi 14. mai 1954. a. konventsioon* (RT II 1995, 7, 32) ja *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, UN Doc. A/56/10 (2001)⁵⁴, sätestavad militaarkahjude tekitajale kohustuse neid kahjusid kompenseerida.

Seoses eelpoolkirjeldatud olukorra tekkimisega, kus Vene Föderatsioon ei ole kuni käesoleva ajani kompenseerinud 1940–1941 röövitud sõjatehnikat, relvastust, sõjavarustust, muid varasid ja hävitatud kultuurivarasid, on Eesti Vabariik õigustatud pöörduma kuni Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Rahvusvahelise Alalise Kohtuni nõudega, et taotleda Vene Föderatsioonilt NSV Liidu poolt, ajavahemikus juuni 1940 – september 1941 röövitud sõjatehnika, relvade, sõjaväelise varustuse, muude varade ja hävitatud kultuuriväärtuste eest kompensatsiooni.

II. Aastail 1939 – 1941 tekitatud militaarkahjude arvestus

Pärast Moskvast 23. augustil 1939. a. sõlmitud Saksamaa ja NSV Liidu nn Molotov – Ribbentropi pakti ning selle salaprotookolli, mis on tunnistatud selle allakirjutamisest peale õigustühisteks, okupeeris 17. juunil 1940 Nõukogude Liit Eesti Vabariigi, annekteeris seejärel 6. augustil 1940 ning likvideeris juunis – augustis 1940. a. Eesti Sõjaväe, Kaitseliidu ja Piirivalve. Ajavahemikul juuni 1940 – september 1941. aasta röövisid

⁵⁴ Tõlge eesti keelde: „Rahvusvahelistest väärtegudest tuleneva riikide vastutuse õigussätete dokument (2001)”.

NSV Liidu okupatsioonivõimude ja Punaarmee esindajad Eesti Vabariigilt kogu militaar- ja tsiviilkäibes oleva relvastuse, laskemoona, sõjaväelise varustuse, muud varad ning hävitasid kultuuriobjekte.

NSV Liidu õigusjärglase Vene Föderatsiooni väekontingendi väljumisel Eesti Vabariigist 1994. aasta 31. augustil ei kompenseeritud Eestile okupatsiooni aastail ära röövituga võrdväärset relvastust ja sõjavarustust. Need kahjud tuleb võimalikult täpselt fikseerida, et eesti rahvas teaks kõigi okupatsiooni kahjude määra.

Kahjude detailse arvutuse esitame käesolevas töös arhiividokumentide alusel.

Selleks, et määrata Eesti Sõjajõududel 1940. aastal ära võetud varade maksumust, kasutati järgmist metoodikat:

Kogu selle sõjaväelise varustuse, mis oli Eesti Sõjajõududel arvel olnud seisuga 1. september 1939, maksumuse arvutamise lihtsustamiseks on võetud arvesse pool uue varustuse alghinnast. Erandiks on:

a) mootorikütus, määrdeaine, toiduained, loomasööt ja ravimid, mis on arvestatud täishinnaga;

b) ehituste inventar ja tulekaitse vahendid, mis on arvestatud inventuurihinnaga;

c) ehitused, mille hinnaks on võetud hind uuena maha arvatud amortisatsioon.

Eesti Sõjajõudude varad on esitatud tabelis 1. Tulbas 4 on viited Eesti Riigiarhiivis asuvatest NSV Liidu esindajate allkirjadega dokumentidest varustuse ülevõtmisest 1. septembril 1940. aastal. Kuna mainitud ülevõtmise dokumentides ei ole varustuse maksumust, siis tabeli tulbas 4 on antud viited Eesti Riigiarhiivis asuvatest dokumentidest sõjavarustuse iga eseme hinna ja hulga kohta seisuga 1. september 1939. aasta.

Eesti Rahvusarhiivi fondis 498.18.1-75 (9) on säilikute dokumendid, mis allkirjastati NSVL määratud peakomisjoni esimehe polkovnik Maltševski ja liikmete: polkovnik Martinsi ja kindralmajori August Kasekampi poolt 17. septembril 1940. aastal. Erandiks on ERA fondi 498.18.1 (9) säilikud 11, 21, 25,

28, 31, 36, 51, 56, 58 ja 69. mis on allkirjastatud ainuisikuliselt Sõjavägede Varustusvalitsuse üldosakonna ülema kolonel-leitnandi Paul Hinno poolt. Kõik ERA fondi 498.18 (9) säiliku-tes olevad dokumendid olid koostatud kuues eksemplaris. Eksemplarid nr. 1, 2, ja 3 saadeti Punaarmee sõjaväeringkonda, nr. 4 ja 5 armee staapi ning 6. eksemplar Sõjavägede Varustusva-litsusse.

Tabel 1.

Jrk nr	Eesti Vabariigi Sõjajõudude, Kaitseliidu, Piirivalve talituse jt asutuste ning eraisikute varad	Hind Eesti kroonides, 50% alghinnast	Allika ja lk nr vara hulga ja hinnaga
1.	Eesti Sõjajõududelt NSV Liidu okupatsiooni ajal ära võetud sidevarustus	831 623.-	1, lk. 57–60.
2.	Eesti Sõjajõududelt NSV Liidu okupatsiooni ajal ära võetud raskerelvad, nende laskemoon ja eri- varustus. 2.1. suurtükivägi 2.2. õhukaitse 2.3. tankitõrje Kokku raskerelvad:	23 712 200.- 1 215 500.- 353 750.- 25 281 450.-	1, lk. 6 – 9.
3.	Eesti Sõjajõudude uue relvastuse ostud 1940. aastal. (õhukaitse ja tank- itõrjerelvad ning nende tulejuhtimisseadmed, aerofotokaamerad)	56496 naelsterlingit, 240863.80 RM, 269 500.- Eesti krooni	22, lk 41–42.

Jrk nr	Eesti Vabariigi Sõjajõudude, Kaitseliidu, Piirivalve talituse jt asutuste ning eraisikute varad	Hind Eesti kroonides, 50% alghinnast	Allika ja lk nr vara hulga ja hinnaga
4.	Eesti Sõjajõududelt NSV Liidu okupatsiooni ajal ära võetud sõjalennukid, lennutehniline varustus, relvad, lennukipommid, torpeedod, signaalaraketid, laskemoon.	1 232 300.-	1, lk. 17–20.
5.	Eesti Sõjajõududelt ära võetud lahingumasinad, nende relvad ja laskemoon.	1 010 723.-	1, lk. 10–12.
6.	autod, transporditehnika	643 715.-	1, lk. 69–70.
7.	Eesti Sõjajõududelt NSV Liidu okupatsiooni ajal ära võetud kütte- ja määrdeained	260 550.-	1, lk. 71.
8.	hobuveo voorivarustus hobuste maksumuseta	1 033 362.45	1, lk. 64–69.
9.	okupatsiooni ajal ära võetud soomusrongid, nende relvad ja laskemoon	6 129 200.-	1, lk. 78.
10.	Eesti Sõjajõududelt okupatsiooni ajal ära võetud pioneeri- varustus ja inseneri lõhkevarustus ning suitsutekitajad.	633 926.- 163 187.- 797 113.-	1, lk. 15–16, 61–53.

Jrk nr	Eesti Vabariigi Sõjajõudude, Kaitseliidu, Piirivalve talituse jt asutuste ning eraisikute varad	Hind Eesti kroonides, 50% alghinnast	Allika ja lk nr vara hulga ja hinnaga
11.	Eesti Sõjajõududelt NSV Liidu okupatsiooni ajal ära võetud käsituli relvad, nende tulejuhtimise seadmed jalaskemoon. Kokku:	14 747 308.- 4 034 308.- 18 781 788.-	1, lk. 1–5.
12.	Eesti Sõjajõududelt NSV Liidu okupatsiooni ajal ära võetud keemiarelvad ja kaitsevahendid nende vastu.	812 691.-	1, lk. 54–56.
13.	Eesti Sõjajõududelt NSV Liidu okupatsiooni ajal äravõetud riidevarustus ehk kraamivarustus.	5 791 032.50	1, lk. 72–75.
14.	Eesti Sõjajõududelt ära võetud sanitaarvarustus, Veo- ja ratsahobused 1380, Veterinaarvarustus ja ravimid Kokku:	568 814.50 323 000.- 21 953.- 913 767.50	1, lk. 76–78.
15.	Eesti Sõjajõududelt ära võetud mitmesugune varustus:	131 850.-	1, lk. 80–84.

Jrk nr	Eesti Vabariigi Sõjajõudude, Kaitseliidu, Piirivalve talituse jt asutuste ning eraisikute varad	Hind Eesti kroonides, 50% alghinnast	Allika ja lk nr vara hulga ja hinnaga
	Kantseleitarbed	90 335.-	
	Muusikariistad	86 658.-	
	Topograafilised kaardid	86 658.-	
	Sõjaväe ehitised seisuga 1.04.1939:		
	Sõjaväe hooned	20 300 000.-	
	Kaitseehitised	5 277 000.-	
	Kaitseliidu ehitised ja inventar	832 457.-	
	Sõjaväelaste kasarmute inventar	896 358.-	
	Tulekaitseabinõud	181 895.-	
	Kokku:	27 796 733.-	
16.	Eesti Sõjajõududelt ära võetud oitlustusvarustus: inimtoit;	1 226 940.43	1, lk. 79.

Jrk nr	Eesti Vabariigi Sõjajõudude, Kaitseliidu, Piirivalve talituse jt asutuste ning eraisikute varad	Hind Eesti kroonides, 50% alghinnast	Allika ja lk nr vara hulga ja hinnaga
	loomasööd (kaer, hein)	654 791.79	
	Kokku:	1 881 732.22	
17. ·	Merejõud:		1, lk. 23–34.
	a) Eesti Merejõududelt võetud ujuvvahendid:		
	allveelaevad („Kalev” ja „Lembit”, hind 50%), nende varustus;	3 926 780.-	
	pealveelaevad koos varustusega:		
	„Sulev”	574 075.-	
	„Suurop” ja „Ristna”, hind kokku;	126 675.-	
	„Laine”	164 075.-	
	„Tartu”	103 975.-	
	„Ahti”	121 075.-	
	„Vanemuine”	254 845.-	
	„Ilmatar”	135 075.-	
	„Vaindlo”	10 275.-	

Jrk nr	Eesti Vabariigi Sõjajõudude, Kaitseliidu, Piirivalve talituse jt asutuste ning eraisikute varad	Hind Eesti kroonides, 50% alghinnast	Allika ja lk nr vara hulga ja hinnaga
	„Jaan Poska”	81 275.-	1, lk. 23–34.
	„Kompass”	67 275.-	
	„Mardus”	22 050.-	
	„Sakala”	12 275.-	
	„Tahkona”	14 775.-	
	mootorpaadid nr nr 1, 2, 4, 8, 9, 10, 11 ja 12, hind kokku;	41 275.-	
	tuukripaat;	2 000.-	
	Kaitseliidu paadid, 12 tk kokku;	6 000.-	
	praamid nr nr 1, 2 ja 5, kokku.	10 000.-	
	Vahilaev „Pikker“	760 000.-	27, lk 8.
	Sõjalaevastiku hind kokku:	6 433 775.-	
	b) Mereväe sõjaajal rekvireeritavate laevade suurtükid;	247 175.-	1, lk 23–38

Jrk nr	Eesti Vabariigi Sõjajõudude, Kaitseliidu, Piirivalve talituse jt asutuste ning eraisikute varad	Hind Eesti kroonides, 50% alghinnast	Allika ja lk nr vara hulga ja hinnaga
	c) Miini- ja traali varustus;	1 615 400.-	
	d) Merekindlused Aegna saarel, Viimsi poolsaarel, Naissaarel, Suurupis ja Paljassaarel: relvastus, laskemoon ja erivarustus, hind kokku:	19 000 871.-	1, lk 23–38
	e) Mereside tehniline varustus;	313 759.70	1, lk 23–38
	f) Merejõudude kütte- ja määrdeained	31 345.-	
	Merejõud üldse kokku:	27 642 325,70	

Kokkuvõte: **Eesti Sõjajõudude vara kokku: 121 109 576.37 Eesti krooni ja 56 496.- naelsterlingit ning 240 863.80 riigimarka** (valuutakursiga 1939 - 1940 aastail).

III. Hävitatud kultuuriväärtuste taastamise kulude kompensatsiooni arvestus

Lisandub veel Tondi Sõjakooli mälestussamba taastamise maksumus aastast 2009. 1. detsembril 1924 langenud Tondi Sõjakooli aspirantidele pühendatud mälestussamba, nn. Tondi-poiste ausamba purustasid Nõukogude okupatsioonivõimud 1941. aasta veebruaris. Sellega sooritas okupatsioonivõim rahvusvahelise Genfi konventsiooni järgi sõjakuriteona kvalifitseeritud barbaarse akti. Mälestussamba taastamise kulud olid **3 629 994,09 EEK**.

IV. Kõigi kahjude ümberarvestamine kaasaega

Eesti Pangalt augustis 2016 tellitud uurimus omaaegsete valuutade ümberarvutamiseks kaasaega andis sellised tulemused:

- 1939. aasta septembris sai ühe dollari eest 4,24 Eesti krooni;
ühe naelsterlingi eest 17,43 Eesti krooni;
ühe Saksa riigimarga eest 1,7 Eesti krooni.
- 1940. aasta aprillis sai ühe dollari eest 4,23 Eesti krooni;
ühe naelsterlingi eest 17,00 Eesti krooni;
ühe Saksa riigimarga eest 1,70 Eesti krooni.
- 2009. aastal sai ühe Eesti krooni eest keskmiselt 0,0892 USA dollarit,
ehk ühe dollari eest sai 11,210 Eesti krooni.

Järeldused:

- 1940. aasta ühe USA dollari ostujõud võrdub ligikaudu 17,2 dollariga 2016. aasta augustis ja seega saaks arvestuslikult 1940. aasta Eesti krooni eest 2016. aastal 4,07 USA dollarit;

- 2009. aasta ühe USA dollari ostujõud võrdub ligikaudu 0.802 dollariga 2016. aasta augustis ja seega saaks arvestuslikult 2009. aasta Eesti krooni eest 2016. aastal 0,0716 USA dollarit;
- arvestuslikult saaks 1940. aasta Inglise naelsterlingi eest 2016. aasta augustis 70,2 dollarit.
- arvestuslikult saaks 1940. aasta Saksa riigimarga eest 2016. aasta augustis 6,9 dollarit.

Kokkuvõte

Eesti Sõjajõududel ära võetud varade maksumus kokku:

- 121 109 576,37 Eesti krooni aastail 1939-1940 võrdub 492 897 976,72 USA dollarit 2016. aastal
- 56 496 Inglise naelsterlingit 1940. aastal võrdub 3 966 019,20 USA dollarit 2016. aastal.
- 240 863,80 Saksa riigimarka 1940.aastal võrdub 1 661 960,22 USA dollarit 2016. aastal.
- 3 629 994,09 Eesti krooni 2009. aastal võrdub 259 907,56 USA dollarit 2016. aastal.

Eesti Vabariigile tekitatud varalised militaarkahjud NSV Liidu okupatsiooni kahe aastaga 1940-1941 moodustavad kokku **498 785 863,72** USA dollarit 2016. aasta augustikuu arvestuses.

Kasutatud allikad

1. ERA (Eesti Rahvusaarhiiv).495(fond).12(nimistu).483 (säilik), Sõjavägede Varustusvalitsuse toimik „Varustuse seis sõjaväes ja kaitseliidus 01.09.1939.”, 94 lehte.
2. ERA.497.13.777, toimik õhutõrje tulejuhtimise aparaatide Wikog 9S.H Saksamaalt hanke dokumentidega, lk 26-35.
3. ERA.498.12.411, 25.6.40 – 15.8.40, toimik „Kirjavahetus ja aktid Sõjasadama ja Merekindluste kinnisvarade üleandmise kohta NSVL väeosadele”.
4. ERA.498.8.498, toimik „Auto-tankirügemendi likvideerimise laske-riistade üleandmise nimestik seisuga 1.09.1940”.
5. ERA.498.13.759, toimik õhutõrje Saksamaalt hanke dokumentidega, lk 303.
6. ERA.498.13.774, toimik tankitõrje kahurite Saksamaalt hanke materjalidega, lk 425–426.
7. ERA.498.13.780, toimik 37 mm tankitõrjekahurite Saksamaalt hanke dokumentidega, 22 – 23.
8. ERA.498.13.803, algus 22.09.1939 – 02.10.1940, toimik 75 mm õhukaitsekahurite Saksamaalt hanke dokumentidega, lk 412-432.
9. ERA.498.18. säilikut nr 1 kuni nr 75, Sõjavägede Varustusvalitsuse 17.10.1940 koostatud toimikud, varade (ilma Mereväeta) seisuga 1.09.1940. «Сводная ведомость имущества связи (jne 74 toimikut, igas toimikus eraldi varade liik) принятого от Эстонской Армии».
10. ERA.510.1.125, toimik Piirivalve Talituse relvastuse hulgaga seisuga 15. detsember 1939. a., lk 1-14.
11. ERA.527.1.388, algus 1.04.1940 – lõpp 18.09.1940 Merejõudude Staabi toimikud, „Aktid mitmet liiki mereväe komisjonide määramisega. Vahilaev „Pikker” 8.05.1940 Merejõududele üleandmise akt”, lk 1-20.
12. ERA.527.1.1178, Merejõudude Staabi 19.09.40 – 22.11.1940 toimik „Punalipu Baltimere Laevastik (edaspidi PBL) koosseisu arvatud Sõjasadama ja temale alluvate ujuvate abinõude üleandmise aktid ja nimestikud; meeskindade nimekirjad”.
13. ERA.527.1.1179, Merejõudude Staabi 22.07.40 – 19.11.1940 toimik „Aktid ja nimestikud Merejõudude Baasi (MB) suurtükiosakonna varanduse üleandmise kohta PBL esindajale”.

14. ERA.527.1.1180, Merejõudude Staabi 1.09.40 – 12.11.1940 toimik „Aktid ja nimestikud MB-i tehnikaosakonna varade üleandmise kohta PBL tehnikaosakonnale”.
15. ERA.527.1.1181, Merejõudude Staabi 5.09.40 – 15.11.1940 toimik „Aktid ja nimestikud MB suurtükiosakonna miinitorpeedo jaoskonna varanduse üleandmise kohta PBL esindajale”.
16. ERA.527.1.1182, Merejõudude Staabi 4.10.40 – 20.12.1940 toimik „Aktid ja nimestikud MB suurtükiosakonna majanduse jaoskonna varanduse üleandmise kohta PBL esindajale”.
17. ERA.527.1.1183, toimik Merejõudude Staabi 25.06.40 – 21.08.1940 toimik „Aktid Tallinna Sõjasadama (edaspidi TSS) territooriumi PBL-le kasutada andmise kohta. Merekindlustes ja TSS-s asuvate säädiste ja varade üleandmise ja hindamise nimekirjad”.
18. ERA.527.1.1184, Merejõudude Staabi 17.06.40 – 07.12.1940 toimik „Aktid Nõukogude Vene sõjaväe ja PBL kasutamiseks antud maa-alade ja hoonete kohta”.
19. ERA.527.1.1185, Merejõudude Staabi 17.09.40 – 16.10.1940 toimik „Aktid ja nimestikud MB toitluslaos üleandmise kohta PBL laovandusele”.
20. ERA.527.1.1639, Merejõudude Staabi 11.4. – 12.10.1940 toimik „Kirjavahetus mereväeüksuste ja sõjaväe keskasutustega käsirelvade, merekindluste komandantuuride N. L. sõjaväevõimudele üleandmise ja sõjaväe vedude asjus koos taktikaliste andmetega Eesti allveelaevade kohta”.
21. ERA.527.1.1703, lk 2-3 Sõjavägede Juhataja käskkiri 21.09.1940 nr 182 „Likvideerida Sõjaministeerium ja sõjaväeosad”.
22. ERA.625.1.456, toimik aerofotokaamerate Saksamaalt ostu dokumentidega, lk 41-42.
23. ERA.650.1.2308a toimik „Langenud kadettide mälestussamba jalamisse paigutatud dokumendid (originaalid). 17.05.1928.a.”, 114 lk.
24. ERA.981.1.501, toimik „Piirivalve Talituse vahilaeva „Pikker” 1940. a. üleandmine Baltflot`ile”, 111 lk.
25. ERA.1091.1.1410, toimiku algus 1938 – lõpp aprill 1940, Teedeministeeriumi Veeteede Talitus „Riigi Sadamatehase lisaeelarve taotlus”, 2 lk.
26. ERA.1091.1.1411, toimiku algus 30.01.1937 – lõpp 10.02.1937, Veeteede Talitus „Protokollid piirivalvele uue vahilaeva ehitamise küsimuste otsustamise komisjoni koosolekutest”, kokku 6 lk.
27. ERA.1354.1.2190, toimik „Riigi Sadamatehase 1938/39. a. tulude ja kulude eelarve”, kokku lk 8.

28. Urmas Salo, koostaja. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost, 6. Riigikaitse Nõukogu protokollid 1933 – 1939. Tartu 2013, Eesti Ajalooarhiiv, 583 lk. Lk 418-432 (protokoll nr 25 riigikaitsevahendite täiendamise kava); 441-445 (protokoll nr 27 nn baaside lepingu täitmine); 500-509 (Eesti Kaitse/Sõjaministeeriumi eelarvelised kulud ja kogukulud aastatel 1934 – 1940).
29. Peatoimetaja Enn Tarvel. Sõja ja rahu vahel, koguteos. I köide, toimetaja Tõnu Tanberg. Rahvusarhiiv 2004, 566 lk. Lk 203 õhutõrje relvad, mis võeti sept 40 relvastusse; lk 204 Merejõud, merekindlused, lennukid; lk 206 Peipsi laevastik; lk 207 ja 451 tabel 2 Piirivalve Talitus relvad; lk 230 allveelaevade hind; lk 235-236 uued õhukaitsere relvad; lk 237 uued tankitõrje relvad; lk 246 uus sidevarustus; lk 247 uus autotransport; lk 263 viimane relvaost NSVL-lt ja Sakamaalt.
30. Toe Nõmm. Browning 1903 ja Eesti sõjaväepüstolid 1918 – 1940. Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2001, nr 1. Tallinn 2002. Lk 110–111 püstolite hulk 1939 ja uue FN ost.
31. Toe Nõmm. Arsenali püstolkuulipildujad. Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2002, nr 2. Tallinn 2003. Lk 138-140, ost Soomest.
32. Toe Nõmm. Eesti tankitõrje 1940. aastani. Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2003 nr 3. Tallinn 2004. Lk 128, ostud ja allveelaevade hind; lk 130 on 1939. aastal ja kuni juuli 1940 tehtud sõjavarustuse ostude tabel).
33. Toe Nõmm. Eesti suurtükivägi 1918 – 1940. Relvastus ja ülesehitus. Laidoneri muuseumi aastaraamat 2004 nr 4. Tallinn 2005. Lk 152 miinipildujate ost Soomest; lk 182 tabel 34. Eesti suurtükiväe koosseis 1.9.1939; lk 200 suurtükiväe relvastuse seis juunis 1940.
34. Toe Nõmm. Eesti sõjapüssid 1918 – 1940. Arsenali toodang 1939–1940. Laidoneri muuseumi aastaraamat 2005 nr 5. Tallinn 2006. Lk 47-48 inglise püsside ost ja padrunite ost Saksast; lk 49 Madseni kuulipildujate ost; lk 52 Sõjaväe, Piirivalve, Kaitseliidu ja politsei relvade arv; lk 55 kõigi relvad arv sept 1939; lk 68 Zeissi optika ost ja sügis 1939 täpsuspüsside arv Eestis.
35. Aleksander Tšapenko. Eesti Rahvaväe reorganiseerimine Punaarmee 22. territoriaalseks laskurkorpuseks 1940 – 1941 (Toomas Hiio tõlge vene keelest). Eesti Sõjamuuseumi – Laidoneri muuseumi aastaraamat 2006 nr 6. Tallinn 2007. Lk 43-44 ja 47 22. korpus relvastus Eesti sõjaväe relvadega.
36. Urmas Salo. Eesti Kaitseväe valmisolek sõjaks ja vastupanu võimalused 1939. aastal. Ajakiri „Akadeemia“ 19. aastakäik 2007 number 8. Lk 1686 lennukid; lk 1691 Eesti sõjarelvastus september 1939.

37. Peep Varju. Okupatsioonikahjude hindamine Eesti, Läti, Leedu ja Poola kodanikeühenduste koostöös. Ajakiri „Kultuur ja Elu“ 2015 nr 4 (521), lk 24-27.
38. Ago Pajur. Eesti Rahvavägi 1940. aastal. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22). Tartu 2007. Lk 88-89 Timošenko 17.08.1940 käskkiri anda Eesti, Läti ja Leedu relvajõudude varade üle Punaarmeele ja lk 90 ENSV MN otsus samal teemal, lk 92-93 sõjavarustuse üleandmine tähtajaga 17.06.-19.09.1940 a.
39. Mati Õun. Eesti sõjalaevad 1918 – 1940. Tallinn 1998, lk 6.
40. Составитель Министерство иностранных дел СССР. Полпреды сообщают... . Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией август 1939 г. – август 1940 г. Москва «Международные отношения», 1990 -, 541 стр, lk 455-457 „Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Эстонской Республики о сдаче в аренду Союза ССР . островов Найссаар (Нарген), Аэгна (Вульф); территории батарей полуостровов Суропи и Вимси; Военной, Петровской и Гидроавиационной гаваней порта Таллинн; судоремонтных мастерских «Рииги-Садама-Техас» ; территорий бывших заводов Беккера и Русско-Балтийского и маяков Найссаар, Кэри, Юминда, Сууропи“ ja lk 505-508 „Приказ наркома обороны СССР С. К. Тимошенко, 17. августа 1940 г.“, raamat on saadaval Tallinna Keskraamatukogu Liivalaia filiaalis.
41. Иринархов Р.С. Прибалтийский особый... . Минск, Харвест, 2004, - 544 стр, lk 11-13, Timošenko 17.08.1940 käskkiri Eesti, Läti ja Leedu relvajõudude varade üleandmist Punaarmeele (originaal asub: Rossiiski Gosudarstvennoi Voennoi Arhiv ehk RGVA 37848-1-8, lk 11-16), raamat on saadaval Rahvusraamatukogus.
42. ENSV Teataja 1940-1-4, lk 4-5. ENSV Rahvakomissaride Nõukogu 29. augusti 1940 otsus - kujundada Eesti Rahvavägi ümber 22. territoriaalkorpuseks, anda Eesti sõjajõudude varad üle Balti eri sõjaväeringkonnale ja Merejõudude varade üle Töölis-Talupoegade Mere Sõjalaevastiku koosseisu. Teataja on saadaval Rahvusraamatukogus.
43. 22. territoriaalkorpuse moodustamise ja selle esimese ülema ametisse astumise 31.08.1940. a. käskkiri, (väljavõte Ratsarügemendi ülema 6.9.40 käskkirjast). Allikas saadaval ERA.R-329.1.82, lk155,167,173,184.

Üks lahing on lõõdud, võitlus käib edasi!

Vello Salo

*Ettekanne riikliku uurimiskomisjoni viimasel üldkoosolekul
Tartus 27. augustil 2004*

Meie komisjoni eluloole tagasi vaadates pean kõigepealt imetlema selle asutajate entusiasmi- või ka lihtsameelsust. Nad ei kujutanud ette ei uurimist nõudva allikmaterjali mahtu – seda oli ometi kuhjunud terve pool sajandit! ega meie väga piiratud võimalusi. Nimetati nõ auametisse 30 isikut, kellelt oodati lausa imetegusid: paari aastaga *välja anda teaduslikult põhjendatud kokkuvõtte kõikidest kahjudest ja kaotustest, mida eesti rahvas on kandnud okupatsioonide jooksul* (statuut, § 20).

Kuna imetegijaid meie hulgas kahjuks ei leidunud, jõudsi-me alles tosin aastat hiljem valmis kirjutada väikese kokkuvõtte, mis on küll teaduslikult põhjendatud, ent ei rahulda meid kuidagi viisi. Ei rahulda, sest nüüd meil on vähemalt selge ülevaade selle töö mahust, mis veel tegemist ootab. Meie komisjoni tegevus lõpeb 31. augustil 2004, meie uurimistöö jätkamiseks on lubatud luua uus keskus. Täna on siis põhjust anda ülevaade meie komisjoni tööst ajavahemikul 1992 – 2004. Soovitan selles asjas lugeda ka Peep Varju ülevaadet, mis ilmus hiljuti trükis.

Kogu seda perioodi võiks jagada kahte ossa nn. pilootbrošüüri ilmunise põhjal: esimesed 8 1/2 ehk ettevalmistustöö (1992 – 2000) ja viimased 3 1/2 ehk Valge Raamatu tegelik

kirjutamine (2001 – 2004). Esimese jooksul andsime välja 14 ettevalmistavat uurimistööd, teisel valmis neid veel 6, seega kokku 20; eriti tuleb esile tõsta Herbert Lindmäe suvesõja – uurimisi ja Enn Sarve raamatut, kuid ka relvavõitlustes langede ja Saksa okupatsiooni ajal hukkunute nimekirju.

Peamiseks tööde raskendavaks teguriks on olnud Riigikogu huvipuudus Komisjoni töö vastu. On küll liigutav lugeda E. V. Ülemnõukogu esimehe Arnold Rüütli korraldusi nr. 40 ja 45 (3.07. ja 3.08.92): *Anda ...komisjonile Ülemnõukogu Esimehe Kantselei arvelt 5 ametikohta — komisjoni esimehe asetäitja, komisjoni vastutav sekretär, operaator-programmeerija (2 kohta) ja elektroonikainsener...kaks personaalarvutit koos printeri-ga, paljundusaparaat...faksiimileside aparaat, sõiduauto Gaz-24; samuti kompenseerida... komisjoni ekspertide töö.*

Kui neid korraldusi oleks täidetud, valminuks Valge Raamat küllap varem. Kahjuks jäid need korraldused olulises osas lubadusteks: viie ametikoha asemel anti kaks, kahe arvuti asemel üks (noa-aegne seegi ja ilma printerita); faksi ja autot sai komisjon kasutada mõne kuu, siis võeti need ära ning viimased 11 aastat oleme pidanud ilma auto, faksi ja paljundajata läbi ajama. Viimaseid kahte – faksi ja paljundajat – oleks tõesti väga vaja läinud. Kõige rohkem takistas tööd aga see, 1993. a. statuudis ettenähtud ekspertide palkamiseks ei antud sentigi. Komisjon oli midagi „isemajandava Eesti” sarnast.

Algusaastatel kutsuti küll komisjoni esimees Riigikogu ettevõtte tegevusest aru andma, siis vaibus seegi huvi. Mind ei ole kogu kaheksa ja poole-aastase ametiaja jooksul kordagi Riigikogu ette kutsutud. Vähe sellest: kui komisjon kaks aastat tagasi uue telefoninumbri sai ja mina seda Riigikogu kantseleist järele pärisin, ei olnud seal keegi meie komisjoni olemasolust kuulnuki. Tellisin takso ja sõitsin Tatari tänavale, et uut numbrit teada saada – ning kirjutasin sellest siis Riigikogu esimehele, paludes meie olemasolu ja koordinaadid ka Riigikogu kantseleile teatavaks teha.

Meie nurisemist hakati kuulda võtma alles 1997. aastal, mil saime alustada kontraktitöötajate palkamisega. Tol aastal kingi-

ti mulle veidi raha, mille eest ostsin rahvastikukaotuste uurimise jaoks korraliku arvuti ja printeri, kokku 35 000 krooni. Selle summa sain küll komisjoni vahenditest hiljem tagasi. Alates 1. jaanuarist 2000 on mulle isegi palka makstud.

Üks tööd takistanud teguritest oli ka esimehe tervis. Kui ma Valge Raamatu visandi valmis sain ja komisjonile laiali saatsin, oli mu vererõhk üle 200 ning nn normaalse rõhuni jõudsin alles pärast kahekuist ravi; kui ma valmis käsikirja ära andsin, oli pulss vajunud alla 50. Esimeheksolemise ajal jõudsin veel läbi teha operatsioonid kahe uue puusaliigese saamiseks. See kõik muidugi aeglustas tööd.

Raske oli muidugi ka autorite leidmine Valge Raamatu üksikartiklite jaoks. Kõige lihtsam olnuks tellida tasulist tööd, kuid selleks polnud meil vahendeid. Kõigi raskuste kiuste said komisjoni liikmed 2000. a. jõulukuu alguseks kätte brošüüri, et sellest lähtudes koostada nõ päris Valge Raamat, mille visandi koostamine võttis ligi kolm aastat; alles 15. novembril 2003 läks see komisjoni liikmete kätte; kuu aega hiljem (11.XII) kiitis komisjoni selle heaks ja valis neli toimetajat lõppvariandi jaoks. Mina läksin paariks kuuks vererõhuravile. Toimetajate poolt täiendatud teksti andsin Riigikogule üle 15. märtsil 2004. Nii et kokkuvõtlikult: kolm aastat Valge Raamatu visandi koostamiseks (29.XI.00 – 15.XI.03), neli kuud toimetamiseks.

Järgnes õige paha üllatus: Riigikogu kantselei pani Valge Raamatu käsikirja internetti kontrollimata, kas see, mis sinna läks, vastab käsikirjale. Minu proteste ignoreeriti, nii et olin sunnitud Riigikogu esimehele 27. mail kirjutama: „*Juhin Teie tähelepanu sellele, et lohakus, millega Valge Raamat on paigutatud internetti (nt võhikulegi ilmne segadus tiitellehel; osa majandusartikli tabelitest pole enam loetavad), kahjustab Riigikogu mainet. Seepärast palun Teid astuda samme, et niisugused asjad ei korduks*”. Ent alles 1. juuniks (Alari Rammo e-mail) muutus internetiversioon loetavaks.

Mured ei lõppenud kahjuks sellega, vaid kestavad. Meie komisjoni likvideerimiskomisjoni esimees ütles mulle, et Rii-

gikogu kantseleil puuduvad vahendid Valge Raamatu trükki-toimetamiseks. Selges eesti keeles tähendab see, et meie töö tulemust ei peeta seal tähtsaks. Teisisõnu: et Riigikogu ei tea, mida sellega peale hakata. 1. septembriks pidi Kantseleis siiski valmima ingliskeelne tõlge.

Ilmselt on siin hea nõu kallis ning ootan meie komisjoni liikmete ettepanekuid. Minu oma on selline: Riigikogu leidku summa teatud arvu eksemplaride ostmiseks ja kinkimiseks kõrgkoolide raamatukogudele meil ja välismaal, samuti ÜRO ja Europa Liidu raamatukogudele. Pärast seda peaks olema lihtne leida kirjastajat, kellel ei tuleks kanda isegi mitte toimetamis- ja trükikulusid, sest ettetellimistega oleksid need kaetud. Töö andmine kirjastaja kätte on aga hilisema levitamise seisukohast hädavajalik. Raamatu toimetamisel vajalikuks peetavad muudatused tuleks muidugi läbi rääkida tekstide autoritega.

Panen tänasele üldkoosolekule ette **pöörduda meie peaministri poole ettetellimiste saamiseks**. Valimiste lähedus tohiks meie ettepanekule kasuks tulla.

Lõpuks tahaksin tänada kõiki, kes on Valge Raamatu teoks-saamisel kaasa aidanud. Nimepidi ei jõuaks ma neid kõiki üles lugeda, ent Komisjonile pani aluse Jaan Kross; 7. mail 1992 nimetati ametisse aseesimehed Herbert Lindmäe ja Peep Varju, kes on tänase päevani tööd teinud; kindlasti on aga meist kõige rohkem kirjatööd teinud Anna-Mirjam Kaber. Lisaks sooviksin rõhutada, et minu isiklik tänu kuulub eriti kõigile autoritele ja parandusettepanekute tegijaile. Alles teel siia kuulsin, et eile sai doktorikraadi meie suur abiline pr. Aigi Rahi-Tamm. Kuldmedaleid meil jagada pole, kuid palun neid ja kõiki teisi tegijaid tänada aplausiga!

LISAD

Lisa 1

KOMISJONI LIIKMETE NIMEKIRI

1.	Vello Salo, dr. theol.	komisjoni esimees
2.	Ülo Ennuste, dr. rer. oec.	Tallinna Tehnikaülikooli vanemteadur
3.	Kaido Jaanson, dr.phil.	Tartu Ülikooli professor
4.	Jaak Kangilaski, dr. phil.	Tartu Ülikooli prorektor
5.	Virve Kask, dr. med.	endine Tartu Ülikooli professor
6.	Jüri Kivimäe, dr. phil.	Toronto Ülikooli professor
7.	Jaan Kross, dr. hc.	Tartu Ülikooli audoktor
8.	Kaljo Kägi, jurist.	vandeadvokaat
9.	Jaan Laas, dr. phil.	Euroülikooli õppejõud
10.	Ando Leps, dr. jur.	endine Riigikogu liige
11.	Herbert Lindmäe, dr. jur.	professor emeritus Tartu Ülikool
12.	Uno Lõhmus, dr. jur.	endine Riigikohtu esimees
13.	Heino Noor, MD, arst.	Rehabilitatsioonikeskuse MRT konsultant
14.	Egon Oja, jurist.	Eesti Prokuratuur
15.	Aadu Oll, insener	Eesti Endiste Poliitvangide Liidu juhatuse liige
16.	Erast Parmasto, dr. biol.	akadeemik, EPMÜ Zoologia ja Botaanika Instituut
17.	Juhan Peegel, dr. phil.	akadeemik, professor emeritus Tartu Ülikool
18.	Leo Pokk, dr. med.	professor emeritus Tartu Ülikool
19.	Teet Rajasalu, dr. rer. oec.	Majanduse Instituudi teadusdirektor

20.	Enn Sarv, jurist	Eesti Endiste Poliitvangide Liidu juhatuse liige
21.	Enn Tarvel, dr. sc. hist.	professor emeritus, Stockholmi Ülikool
22.	Robert Tasso, jurist	endine poliitvang
23.	Rein Teinberg, dr. agr.	Eksperimentaalbioloogia Instituudi osakonnajuhataja
24.	Hans-Voldemar, Trass, dr. biol.	akadeemik, Tartu Ülikooli professor
25.	Peeter Tulviste, dr. phil.	akadeemik, Tartu Ülikooli professor
26.	Hannes Walter, dr. phil.	Laidoneri Muuseumi direktor
27.	Anna-Mirjam Kaber	komisjoni sekretär, Eesti Memento Liit
28.	Peep Varju, insener	komisjoni tegevesimees, Eesti Memento Liit

Valge Raamatu sarjas ilmunud publikatsioonid

1. Eesti poliitilise eliidi saatusest. ORURK-1. Peep Varju. Riigikogu trükikoda. Tallinn, 1994. 12 lk.
2. Eesti laste küüditamine 14. juunil 1941 kui genotsiidikuritegu. ORURK-2. Peep Varju. Riigikogu trükikoda. Tallinn, 1994. 16 lk.
3. Eesti kunstielu ja okupatsioonide repressiivpoliitika. ORURK-3. Jaak Kangilaski, Ene Lamp. Riigikogu trükikoda. Tallinn, 1994. 14 lk.
4. Eesti arstkond ja okupatsioonid. ORURK-4. Helbe Merila-Lattik. Riigikogu trükikoda. Tallinn, 1995. 34 lk.
5. Eesti raamatute hävitamine Nõukogude võimu poolt. ORURK-5. Piret Lotman, Aivo Lõhmus. Riigikogu Trükikoda. Tallinn, 1995. 16 lk.
6. Saaremaa inimkaotused esimese Nõukogude okupatsiooni tagajärjel. ORURK-6. Juta Vessik, Peep Varju. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu, 1995. 44 lk.
7. Pro Patria. Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile. (Lühinimestik). Aleks Kurgvel, Herbert Lindmäe. ORURK-7. Johannes Esto Ühing. Tartu, 1996. 108 lk.
8. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938 – 1996. ORURK-8. Vello Salo. Johannes Esto Ühing. Tartu, 1996. 40 lk.
9. Soomepoiste langenud. ORURK-9. Uno Tõnnus. Johannes Esto Ühing. Tartu, 1996. 16 lk.
10. Eesti rahva inimohvrid Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal 1940 – 1953. ORURK-10. Peep Varju. OÜ Ignats. Tartu, 1997. 35 lk.
11. Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. ORURK-11. Enn Sarv. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu, 1997. 336 lk.

12. Saaremaa inimkaotused esimese Nõukogude okupatsiooni tagajärjel. ORURK-6a. Juta Vessik, Peep Varju. Täiendatud trükk. OÜ Ignats. Tartu, 1997. 44 lk.
13. Population Losses in Estonia's Saaremaa County As A Result of the First Soviet Occupation. ORURK-6a. Peep Varju, Juta Vessik. OÜ Ignats. Tartu, 1997. 44.lk.
14. Pro Patria. Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile. ORURK-12. Aleks Kurgvel, Herbert Lindmäe. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu. 1998. 266 lk.
15. Pro Patra II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944 – 1978. Lühinimestik. ORURK-13. Eerik-Niiles Kross. Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. Tartu. 1998. 123 lk.
16. Nõukogude Kaug-Põhja vangilaagrid ja Eesti poliitvangid Kolõmal. ORURK-14. Aadu Oll. OÜ Ignats. Tartu, 1999. 114 lk.
17. Suvesõda Tartumaal 1941. Herbert Lindmäe. Tartu, 1999. 400 lk.
18. Nõukogudeaegne Narva. Elanikkonna kujunemine 1944-1970. ORURK-15. David Vseviiov. OÜ Ignats. Tartu, 2001. 104 lk.
19. Sakalamaa ei unusta. Nime register. ORURK-16. Enno Piir, Vello Salo. OÜ Ignats. Tartu, 2001.130 lk.
20. Saaremaa inimkaotused Saksa okupatsiooni ja teise Nõukogude okupatsiooni aastail 1941-1953. Juta Vessik, Peep Varju. Johannes Esto Ühing. Tartu, 2002. 116 lk.
21. Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941-1944. ORURK-17. Indrek Paavle. OÜ Greif. Tartu, 2002. 316 lk.
22. Population Losses 1940 – 1941: Citizens of Jewish Nationality. ORURK-18. Vello Salo. Tallinn, 2002. Kordustrükk Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus. Johannes Esto Ühing. Tartu, 2007. 24 lk.

23. Eesti sõjaväe häving aastal 1941. ORURK-19. Jaak Pihlau. Johannes Esto Ühing. Tartu, 2003. 64 lk.
24. Suvesõda Virumaal 1941. ORURK- 20. Herbert Lindmäe. OÜ Greif. Tartu, 2003. 584 lk.
25. Suvesõda Viljandimaal 1941. ORURK- 21. Herbert Lindmäe. OÜ Greif. Tartu, 2004. 432 lk.
26. Valge Raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940-1991. ORURK-22. Vello Salo. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn, 2005. Täiendatud kordustrükk OÜ Greif. Tartu, 2006. 192 lk.
27. The White Book. Losses Inflicted on the Estonian Nation by Occupation Regimes 1940 – 1991. ORURK-23. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn, 2005. 175lk.
28. Белая книга. О потерях, причиненных народу Эстонии оккупациями 1940 – 1991. ORURK-24. Kirjastus Ilo. Tallinn, 2005. 172 lk.
29. Suvesõda Pärnumaal 1941. Herbert Lindmäe. OÜ Greif. Tartu, 2006. 524 lk.
30. 65 aastat 14. juuni 1941 genotsiidikuriteost Eestis. Eesti Memento Liidu ajalookonverents. OÜ Vali Press. Türi, 2007. 65. lk.
31. Suvesõda Valgamaal 1941. Herbert Lindmäe. OÜ Greif. Tartu, 2008. 464 lk.
32. History Conference of the Estonian Memento Association. An International Tribunal for the Prosecution of Communism. Tallinna Raamatu trükikoda. Tallinn, 2008. 103 lk.
33. Kannatuste aastad 1940 – 1991. Koguteos. ORURK-i komisjoni materjalid. Tallinna Raamatutrükikoda. Tallinn, 2008. 266 lk.
34. Suvesõda Järvamaal 1941. Herbert Lindmäe. OÜ Greif. Tartu, 2010. 688 lk.
35. Pro Patria II 1940 – 1945. Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile. Aleks Kurgvel, Herbert Lindmäe. Tallinna Raamatutrükikoda. Tallinn, 2010. 368 lk.

36. Eesti arstid 1940 – 1960. Isikunimede register. Helbe Merila-Lattik. Tallinna Raamatutrükikoda. Tallinn, 2011. 124 lk.
37. Kannatuste aastad 1940 – 1991. 2. raamat. Koguteos. ORURK-i komisjoni materjalid. Tallinna Raamatutrükikoda. Tallinn, 2012. 232 lk.
38. Suvesõda Võrumaal 1941. Herbert Lindmäe. OÜ Greif. Tartu, 2012. 624 lk.
39. Eesti laste küüditamine Venemaale 14. juunil 1941 kui genotsiidi- ja sõjakuritegu. Peep Varju. Tallinna Raamatutrükikoda. Tallinn, 2013. 116 lk.
40. Suvesõda Petserimaal 1941. Herbert Lindmäe. OÜ Greif. Tartu, 2013. 500 lk.
41. Suvesõda Harjumaal 1941. Herbert Lindmäe. OÜ Greif. Tartu, 2015. 629 lk.
42. Eesti okupatsioonikahjud ja inimkaotused. Koostanud Peep Varju. Kirjastus Dipri OÜ. Tallinn, 2017. 128 lk.

Koostöös sündinud publikatsioonid

1. Jüri Kivimäe ja Lea Kõiv. „Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9/10. märtsil 1944”. Tallinna linnaarhiivi toimetised nr. 2. Tallinn, 1997.
2. Jaan Laas. „Teadus diktatuuri kütkeis”. Tallinn, 2010.
3. Ando Leps. „Kui Eestit valitsesid juristid”. Välismaise professuuri panus eesti rahvusest juristide kasvatamisel Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas aastatel 1889-1938. Eesti juristid poliitikas 1917 – 1940 ja nende hilisem saatus. Tallinn, 2009.
4. Vadim Makšejev. „Narõmi kroonika 1930 – 1945. Küüditatute tragöödia. Dokumendid ja mälestused”. Moskva, 1997. (eesti k. kirjastus Varrak. Tallinn, 2011.
5. Helbe Merila-Lattik. „Eesti arstid 1940-1960”. Tallinn, 2000.
6. Vytas Miliauskas. Koostaja. Communism – to the International Tribunal“. Kuues Ida-Euroopa riigis 16. juunil 2007 toimunud ajalookonverentside ettekanded. Vilnius, 2008.
7. Õilme Nurk. Küüditatud 1949. Lääne-Virumaa. Rakvere Memento Ühing. Rakvere, 1999.
8. Jaak Pihlau. Koostaja. Auraamat Eesti Vabariigi kaadriohvitseridele. Tallinn, 2007
9. Hilda Sabbo. „Võimatu vaikida”. Dokumentide kogu. I ja II köide. Tallinn, 1996.
10. Hilda Sabbo. „Võimatu vaikida. Eesti inventuur”. Dokumentide kogu. III köide. Tallinn, 1998.
11. Hilda Sabbo. "Võimatu vaikida. Vägivalla sajand". Dokumentide kogu. IV köide. Tallinn.
12. Hilda Sabbo. "Võimatu vaikida. Hukatud ja hüljatud. Dokumentide kogu. V ja VI köide.
13. Vello Salo. Population Losses in Estonia June 1940 – August 1941. Kirjastus Maarjamaa. Ont. Canada, 1989.
14. Vello Salo. Küüditatud 1941. Üldnimestik. Kirjastus Maarjamaa. Brampton Canada, 1993
15. Vello Salo. E. V. kaadriohvitserid 1938 – 1994. Kirjastus Maarjamaa. Brampton Canada, 1994.
16. Enn Sarv. Eestlaste küüditamine. Mineviku varjud tänases päevas. Korp! Filiae Patriae koguteos. Okupatsioonikuriteod rahvusvahelises ja Eesti õiguses. Tartu, 2004.

**Riigikogu avaldus
„Kommunistliku režiimi kuritegudest Eestis”**

*(seaduseelnõu 784 AE-2, põhiseaduskomisjonis
vastu võetud tekst)*

14. juunil 2001. aastal möödub 60 aastat Nõukogude Liidu kommunistliku okupatsioonivõimu poolt 1941. aasta 14. juunil läbi viidud Eesti kodanike massilisest küüditamisest Nõukogude Liitu. Alates 1940. aastast Nõukogude okupatsioonivõimud represseerisid ja sundisid kodumaalt lahkuma rohkem kui viiendiku Eesti põliselanikkonnast.

Mälestades nende kuritegude ohvraid ja lähtudes sellest, et

— 1940. aasta 16. – 17. juunil Nõukogude Liit okupeeris sõjalise jõuga Eesti Vabariigi, rikkudes rahvusvahelist õigust, sealhulgas 1920. aasta 2. veebruaril Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel sõlmitud rahulepingut ja 3. juulil 1933 Londonis sõlmitud Agressiooni Defineerimise Konventsiooni,

— kommunistlik okupatsioonirežiim hävitas Eesti Vabariigi põhiseadusliku korra, riiklikud asutused ning kodanikeühendused,

— Nõukogude Liidu okupatsioonivõimud panid agressiooni tulemusena annekteeritud Eesti Vabariigi territooriumil toime genotsiidi, inimsusevastaseid ja sõjakuritegusid, võõrandasid õigusvastaselt vara ja hävitasid sihipäraselt eesti rahvuskultuuri, sealhulgas mälestisi ja trükiseid, muutsid venestamise eesmärgil Nõukogude Liidu kodanike Eestisse massilise ümberasustamisega elanikkonna rahvuslikku koosseisu eesmärgiga hävitada eesti rahvus,

kuulutab Riigikogu neid kuritegusid toime pannud kommunistliku režiimi ja seda teostanud Nõukogude Liidu organid, nagu NKVD, NKGB, KGB ja teised ning nende asutuste moodustatud tribunamid, erinõupidamised, samuti hävitus- ja rahvakaitsepataljonid ja nende tegevuse kuritegelikeks.

Riigikogu rõhutab, et Nõukogude Liidu jälitus- ja kohtuorganite, õigusvastaste asutuste, hävitus- ja rahvakaitsepataljoni-de Eestis toime pandud inimsusevastaste ja sõjakuritegude eest on võrdsel määral vastutavad neid juhtinud Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei ja selle osakond Eestimaa Kommunistlik Partei.

Tunnistades kommunistlikku okupatsioonirežiimi teostanud asutused ja organisatsioonid kuritegelikuks, rõhutab Riigikogu, et see ei tähenda nende liikmete ja töötajate kollektiivset vastutust režiimi kuritegude eest. Iga isiku osalemise korral eespool nimetatud kuritegude toimepanemises tuleb anda individuaalne eetiline ja juriidiline hinnang.

Nõukogude Liidu okupatsioonirežiimi kuriteod Eestis olid vaid osaks totalitaarrežiimide inimvaenulikust tegevusest XX sajandi maailmas. Inimsusevastased kuriteod on aegumatud. Nende kuritegude kordumise oht ei ole kadunud. Äärmuslikele ideoloogiatele tuginevad režiimid ohustavad maailma rahu ja rahvaste vaba arengut seni, kuni nende kuritegelik olemus on lõpuni avamata ja hukka mõistmata.

Riigikogu rõhutab vajadust anda Nõukogude okupatsiooni-võimude ning repressiivorganite poolt Eestis ellu viidud genot-siidile ning inimsusevastaste ja sõjakuritegudele ka kohtulik hinnang.

7. juuni 2001

Hääletustulemused

Riigikogu 9. koosseis 5. istungjärk

13. juuni 2001. a., kolmapäev kell 21.43

Istungit juhatas Savi, Toomas

Eelnõu: 784 AE

Sisu:

Hääletamine oli avalik

Kohal: 97

Puudub: 4

Poolt: 51

Vastu: 39

Erapooletu: 0

Hääletas: 90

Ei hääletanud: 7

„Poolt” hääletanu ei toetanud kommunismikuritegude avaldust

Nr	Nimi	Otsus	Fraktsion
1.	Endre, Sirje	vastu	Isamaaliit
2.	Padrik, Jaana	vastu	Isamaaliit
3.	Rumessen, Vardo	vastu	Isamaaliit
4.	Kelam, Mari Ann	vastu	Isamaaliit
5.	Kaver, Jüri	vastu	Isamaaliit
6.	Pärnamäe, Ingvar	vastu	Isamaaliit
7.	Nutt, Mart	vastu	Isamaaliit
8.	Leppik, Jaan	vastu	Isamaaliit
9.	Vahtre, Lauri	vastu	Isamaaliit
10.	Jürgenson, Kalle	vastu	Isamaaliit
11.	Adams, Jüri	vastu	Isamaaliit
12.	Kelam, Tunne	vastu	Isamaaliit
13.	Herkel, Andres	vastu	Isamaaliit
14.	Altosaar, Aimar	vastu	Isamaaliit
15.	Velliste, Trivimi	vastu	Isamaaliit
16.	Jäätma, Kadri	vastu	Isamaaliit
17.	Olesk, Peeter	vastu	Isamaaliit
18.	Sinisaar, Tiit	vastu	Isamaaliit
19.	Kukk, Kalev	vastu	Eesti Reformierakond

Nr	Nimi	Otsus	Fraktsion
20.	Voog, Rein	vastu	Eesti Reformierakond
21.	Taimla, Andres	poolt	Eesti Reformierakond
22.	Fjuk, Ignar	vastu	Eesti Reformierakond
23.	Ligi, Jürgen	vastu	Eesti Reformierakond
24.	Käbin, Tiit	vastu	Eesti Reformierakond
25.	Mereste, Uno	vastu	Eesti Reformierakond
26.	Lipstok, Andres	poolt	Eesti Reformierakond
27.	Atonen, Meelis	poolt	Eesti Reformierakond
28.	Eenmaa, Ivi	ei hääle- tanud	Eesti Reformierakond
29.	Savi, Toomas	ei hääle- tanud	Eesti Reformierakond
30.	Ojuland Kristiina	puudub	Eesti Reformierakond
31.	Linde, Väino	poolt	Eesti Reformierakond
32.	Kiisk, Kaljo	ei hääle- tanud	Eesti Reformierakond
33.	Maripuu, Maret	puudub	Eesti Reformierakond
34.	Rummo, Paul-Erik	ei hääle- tanud	Eesti Reformierakond
35.	Kirsipuu, Valve	ei hääle- tanud	Eesti Reformierakond
36.	Vilosius, Toomas	poolt	Eesti Reformierakond
37.	Seli, Neinar	poolt	Eesti Reformierakond
38.	Hansen, Vootele	vastu	Mõõdukad
39.	Klaar, Liis	vastu	Mõõdukad
40.	Ruusamäe, Rainis	vastu	Mõõdukad
41.	Paavo, Raivo	vastu	Mõõdukad
42.	Kaal, Vambo	vastu	Mõõdukad
43.	Meri, Mart	vastu	Mõõdukad
44.	Lauristin, Marju	vastu	Mõõdukad
45.	Hänni, Liia	vastu	Mõõdukad
46.	Tamm, Jüri	puudub	Mõõdukad
47.	Tarto, Enn	vastu	Mõõdukad

Nr	Nimi	Otsus	Fraktsion
48.	Paavel, Meelis	vastu	Mõõdukad
49.	Kuks, Jaak-Hans	vastu	Mõõdukad
50.	Järvelill, Rein	vastu	Mõõdukad
51.	Kotkas, Kalev	vastu	Mõõdukad
52.	Tallo, Ivar	vastu	Mõõdukad
53.	Kõiv, Tõnu	vastu	Mõõdukad
54.	Tarand, Andres	vastu	Mõõdukad
55.	Pöör, Jaan	poolt	Eestimaa Rahvaliid
56.	Savisaar, Edgar	poolt	Eesti Keskerakond
57.	Kreitzberg, Peeter	poolt	Eesti Keskerakond
58.	Oviir, Siiri	poolt	Eesti Keskerakond
59.	Tõnisson, Liina	poolt	Eesti Keskerakond
60.	Pelisaar, Georg	poolt	Eesti Keskerakond
61.	Laht, Urmas	poolt	Eesti Keskerakond
62.	Haug, Arvo	poolt	Eesti Keskerakond
63.	Tammsaar, Tiit	poolt	Eesti Keskerakond
64.	Reiljan, Villu	poolt	Eestimaa Rahvaliid
65.	Rüütel, Arnold	poolt	Eestimaa Rahvaliid
66.	Pikaro, Koit	poolt	Eesti Keskerakond
67.	Stalnuhhin, Mihhail	poolt	Eesti Keskerakond
68.	Varek, Toomas	poolt	Eesti Keskerakond
69.	Õunapuu, Harri	poolt	Eesti Keskerakond
70.	Tarvis, Laine	poolt	Eesti Keskerakond
71.	Salumäe, Erika	poolt	Eesti Keskerakond
72.	Marrandi, Jaanus	poolt	Eesti Keskerakond
73.	Männik, Jaanus	poolt	Eestimaa Rahvaliid
74.	Reiljan, Janno	poolt	Eestimaa Rahvaliid
75.	Varik, Andres	poolt	Eestimaa Rahvaliid
76.	Liiv, Anti	poolt	Eesti Keskerakond
77.	Arjakas, Küлло	poolt	Eesti Keskerakond
78.	Kallo, Kalev	poolt	Eesti Keskerakond
79.	Tootsen, Toivo	poolt	Eesti Keskerakond

Nr	Nimi	Otsus	Fraktsion
80.	Jaakson, Arvo	poolt	Eesti Keskerakond
81.	Raju, Olev	poolt	Eesti Keskerakond
82.	Andrejev, Viktor	poolt	Eestimaa Ühendatud Rahvapartei
83.	Tomberg, Jevgeni	poolt	Eestimaa Ühendatud Rahvapartei
84.	Võssotskaja, Valentina	poolt	Eestimaa Ühendatud Rahvapartei
85.	Velman, Vladimir	poolt	Eesti Keskerakond
86.	Rosenberg, Viive	poolt	Eesti Keskerakond
87.	Mikser, Sven	poolt	Eesti Keskerakond
88.	Tärno, Ülo	poolt	Eesti Keskerakond
89.	Tootsen, Ülo	poolt	Eesti Keskerakond
90.	Ruusmann, Ants	poolt	Eesti Keskerakond
91.	Lootsmann, Värner	poolt	Eesti Keskerakond
92.	Paap, Endel	poolt	Eestimaa Ühendatud Rahvapartei
93.	Toomsalu, Tiit	poolt	Eestimaa Ühendatud Rahvapartei
94.	Siimann, Mart	poolt	Eesti Koonderakond
95.	Käärma, Ants	poolt	Eesti Koond-erakond
96.	Treial, Mai	poolt	Eesti Koonderakond
97.	Nugis, Ülo	poolt	Eesti Koonderakond
98.	Kauba, Tõnu	poolt	Ei kuulu fraktsiooni
99.	Sirendi, Arvo	poolt	Eesti Koonderakond
100.	Truu, Elmar	ei hääle- tanud	Eesti Koonderakond
101.	Ivanov, Sergei	ei hääle- tanud	Ei kuulu fraktsiooni

Anto Raukase artiklit illustreerivad fotod

Foto 1. Paldiski keskkatlamajast valgus õli pidevalt merre.
Foto Hugo Tang.

Foto 2. Melanžimahutid Raadi lennuväljal jäid pärast Vene vägede lahkumist valveta ja neist väljusid mürgised happetilved. *Autori foto.*

Foto 3. Siin Keila-Joa raketibaasis paiknes tuumalõhkepeaga keskmaarakett. *Autori foto.*

Foto 4. Vilaski raketibaasi saanuks teha väärtuslikuks turismiobjektiks, kuid see lagastati. *Foto Mati Mõts.*

Foto 5. Õlireostus Keila-Joa raketibaasis pärast Vene vägede lahkumist.
Foto Toomas Lambut.

Foto 6. Ohutustatud meremiinid Naissaarel. Foto Urve Ratas.

Foto 7. Omal ajal rangelt salastatud Hara allveelaevade demagnetiseerimise polügoonist on praegu järel vaid varemed. *Autori foto.*

Foto 8. Pakri saartel oli Varssavi maade laskepolügoon, kuhu jäi maha rikutud maapind, risu ja palju lõhkemata mürske.

Foto Gennadi Baranov.

Foto 9. Sillamäe jäätmehoidlasse on ladustatud 8 miljonit kuupmeetrit jäätmeid, mis sisaldavad 1830 t uraani, 850 t tooriumi ja 7,8 tonni raadiumi. *Autori foto.*

Jaak Haudi artiklit illustreerivad fotod

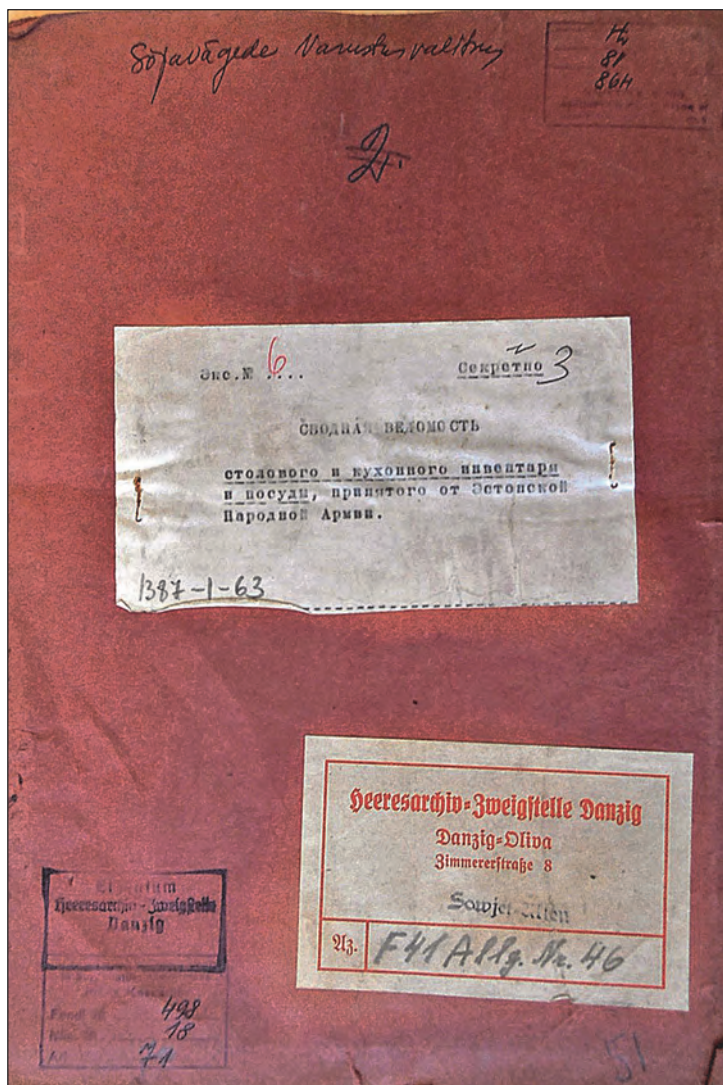

Foto 1. Eesti Rahvusarhiivi säiliku (ERA.498.18.71) (9, säilik 71) väliskaanel on nähtav Saksa armee arhiivi kleeps ja tinditempli jälgend.

Foto 2. Toimiku ERA.495.12.483 (1) esikaane väliskülje koopia. Toimikus on 94 lehte hindamisrevisjoni dokumente Eesti Sõjavägede relvastuse, sõjatehnika, laevade, lennukite ja varustuse maksumusega seisuga 1. september 1939. a.

IKKA MÖTLEN NEILE,
KES SIIT VIIDI
TAEVA POOLE KARJUB
NENDE ÄNG

Marie Under, 1941

Siis tuli aeg, kus enam midagi saada polnud — ainult külmetanud kartulikoori natuke. Neli päeva pidas veel noor hing vastu ilma toiduraasuta, aga siis kustus suurte piinadega temagi elu mitmetunnise vaevlemise järel 11. märtsil 1943 kell 11 hommikul.

*Marie Rüütel,
Undla vallast Virumaalt,
Siberi Medvedka külas*

